

ΤΖΑΘΑ ΞΑΝΘΙΠΠΗ

Η έννοια του **territory**, ως χωρικό πεδίο σύστασης υβριδισμών για
την γεωγραφία και την αρχιτεκτονική

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΑ ΜΙΜΗ

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ / Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

ΧΑΝΙΑ 2017

ΤΖΑΘΑ ΞΑΝΘΙΠΠΗ

Η έννοια του **territory** ως χωρικό πεδίο
σύστασης υβριδισμών για την γεωγραφία και την
αρχιτεκτονική

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Υποβλήθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου
Κρήτης

Ιούλιος 2017

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Χατζησάββα Μιμή, Επίκουρη καθηγήτρια (**επιβλέπουσα**)

Γιαννούδης Σωκράτης, Επίκουρος καθηγητής

Καραμανέα Πανίτα, Επίκουρη καθηγήτρια

Φωτογραφία εξωφύλλου: Simon Butterworth, <http://www.notey.com/@designyoutrust/external/4942119/beautiful-aerial-photos-of-the-blue-salt-fields-shark-bay-australia.html>

Στον Βασίλη και στην
οικογένεια μου που με
στήριζουν σε κάθε μου
βήμα

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγικά
2. Ανιχνεύοντας την έννοια του *territory*
3. Η ενίσχυση της γεωγραφικής επιστήμης. Πεδία συνάντησης της Αρχιτεκτονικής και της Γεωγραφίας

3.1. Το πολιτισμικό τοπίο-*cultural landscape* και το *territory*

3.2. Οι γεωγραφικές αναζητήσεις της Αρχιτεκτονικής και η χαρτογράφηση ως γεωγραφικό ερμηνευτικό εργαλείο του *territory*

3.3. Ο Vittorio Gregotti και το *territory*

4. Διευρύνοντας την έννοια του *territory*: Σύγχρονες γεωγραφικές θεωρήσεις σχετικά με τις έννοιες του χώρου και του *territory*

4.1. Από τις επιφάνειες στα δίκτυα μέσα από την σκέψη των D.Harvey και D.Massey

4.2. Ο “Τρίτος Χώρος”- το περιθώριο ως πυκνωτής ετερότητας και έκφρασης της Διαφοράς (E.Soja, H.K.Bhabha)

5. Φιλοσοφικές συνδέσεις του *territory* με την Αρχιτεκτονική _ η πλαisiώση και η αποπλαisiώση του *territory* στην φιλοσοφία των G.Deleuze - F.Guattari και B.Cache
6. Συμπεράσματα
7. Βιβλιογραφία

1. Εισαγωγικά

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να ερευνήσει την δύσκολα μεταφράσιμη έννοια του ***territory* ή *territoire*** και τη λειτουργία της στον **αρχιτεκτονικό και γεωγραφικό λόγο**, αντλώντας πληροφορία κυρίως από τους κλάδους, της **ανθρωπογεωγραφίας** και της **πολιτικής γεωγραφίας**, των **μετα-αποικιακών σπουδών** και της **φιλοσοφίας**. Πρόκειται για μία έννοια η οποία τα τελευταία χρόνια έχει απασχολήσει τη θεωρητική γεωγραφική και αρχιτεκτονική σκέψη καθώς συνεχώς μεταλλάσσεται προκειμένου για την κατανόηση της σύγχρονης χωρικής συνθήκης.

Είναι πολλοί οι ερευνητές που σημειώνουν ότι δεν έχει δοθεί αντίστοιχη έκταση στην ερμηνεία αυτού του όρου συγκριτικά με άλλες έννοιες που απασχόλησαν τις επιστήμες του χώρου όπως για παράδειγμα αυτές του **χώρου** και του **τόπου**. Η ερμηνεία του *territory* διαφοροποιείται ανάλογα με την **γλώσσα, το γνωστικό αντικείμενο** (βιολογία, ανθρωπολογία, γεωγραφία, αρχιτεκτονική κτλ.), ακόμα και το πρίσμα της **κλίμακας εξέτασής** της. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο όρος *territory*, αποτελεί ταυτόχρονα **μία έννοια και μία πρακτική**. Σκοπός της ερευνητικής εργασίας είναι να αναδείξει την ιδιομορφία αυτού του όρου και τη διακριτή του δράση και ερμηνεία στις χωρικές και πολιτισμικές αναζητήσεις.

Η έννοια του *territory* θα εξεταστεί τόσο αυτή καθ' εαυτή, όσο και συσχετισμένη με την έννοια του **χώρου** και του **χρόνου** και την ερμηνεία των δύο τελευταίων σύμφωνα με την **μετα-στρουκτουραλιστική σκέψη**. Θα εξετασθεί πώς η έννοια του *territory* έρχεται στο προσκήνιο, μετά από την εδραίωση της γεωγραφίας ως σημαντικής χωρικής επιστήμης και πώς εξελίσσεται παράλληλα με τις έννοιες του χώρου και του χρόνου. Ο τρόπος δηλαδή που μεταλλάσσεται από **εσωστρεφές, στατικό και αυτοαναφορικό σύστημα καταγραφής φαινομένων και καταστάσεων σε ανοιχτό, ρευστό δίκτυο ροών και σχέσεων και πεδίο σύστασης υβριδισμών**. Ακόμη, θα διερευνηθούν οι διαφοροποιήσεις της από την έννοια του αρχιτεκτονικού και του γεωγραφικού χώρου παρόλο που εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά. Παράλληλα, θα εξεταστεί η **χαρτογράφηση** ως εργαλείο

καταγραφής και ερμηνείας του territory και θα σχολιαστεί η αντίστοιχη εξέλιξή της. Θα δοθεί έμφαση στη μετάβαση από τις πρώτες απόπειρες ρήξης των επιβεβλημένων διπόλων του στρουκτουραλισμού, σχετικά με το territory, προς τις πλέον «ανοιχτές» ερμηνείες του όρου, ανατρέχοντας στη σκέψη σημαντικών ερευνητών των χωρικών επιστημών πάνω στο ζήτημα, όπως ο **Vittorio Gregotti**, η **Dorreen Massey**, ο **Edward Soja**, ο **Homi Bhabha**, οι **Gilles Deleuze –Felix Guattari** και άλλοι. Τέλος, θα γίνει μια προσπάθεια να συσχετιστεί εννοιολογικά η έννοια του *territory* ως εδαφικό συνεκτικό πεδίο, με τον **“Τρίτο Χώρο”** του Edward Soja και του Homi Bhabha.

Προκειμένου για την ομαλή ροή της έρευνας και δεδομένης της αδυναμίας που αντιμετωπίζουμε στο να εκφραστεί η σημασία της λέξης *territory* στην ελληνική γλώσσα, καθώς η ερμηνεία της δεν μπορεί να αποδοθεί μονολεκτικά, θα αναφερόμαστε στην έννοια *territory* με τον όρο **«εδαφικό»¹**, είτε με τον όρο **territory - εδαφικό ή συνεκτικό πεδίο**.

¹ Βλ. Ζώμας Αλέξανδρος, 2016, «Από το Αρχιτεκτονικό αντικείμενο στην Αρχιτεκτονική στρατηγική της πόλης : Η αναδυόμενη σημασία της εδαφικότητας.», στην περιοδική έκδοση του Δ.Π.Μ.Σ. “Αρχιτεκτονική_Σχεδιασμός του Χώρου”, με τίτλο “Έρευνα στην Αρχιτεκτονική 3”, επιμέλεια Γ. Παρμενίδης, Αθήνα (σελ. 300-318).

2. Ανιχνεύοντας την έννοια του Territory

Όπως προαναφέρθηκε, ο όρος *territory* αποκτά διαφορετική βαρύτητα και ερμηνεία υπό το πρίσμα διαφορετικών κλάδων εξέτασης. Το βιβλίο του **Jean Gottman, *The Significance of the Territory***, αναγνωρίζεται από τους Stuart Elden, Neil Brenner και άλλους σύγχρονους γεωγράφους ως βιβλίο σταθμός στη συζήτηση για το εδαφικό πεδίο και την εξέλιξή του. Στην εισαγωγή του εν λόγω βιβλίου ο Gottman αναφέρει:

Για τους πολιτικούς, το territory-εδαφικό πεδίο αφορά τον πληθυσμό και τις πηγές (resources) που τον πλαισιώνουν... Για τον στρατό, το territory αφορά τοπογραφικά δεδομένα που ορίζουν στρατηγικές και τακτικές, καθώς και την απόσταση ή τον χώρο μέσα στον οποίο αυτές θα εφαρμοστούν... Για το νομικό, το territory είναι δικαιοδοσία και περιορισμός... Για τον ειδικό του διεθνούς δικαίου αποτελεί εξίσου χαρακτηριστικό και χωρική επέκταση της κυριαρχίας... Για τον γεωγράφο, είναι η μερίδα του χώρου, ορισμένη από συνοριακές γραμμές, της οποίας η θέση και τα εσωτερικά χαρακτηριστικά πρέπει να περιγραφούν και να εξηγηθούν... Για τον ειδικό που ενδιαφέρεται για την πολιτική γεωγραφία... το territory εμφανίζεται ως μία υλική, χωρική έννοια η οποία καθιερώνει ουσιαστικές συνδέσεις μεταξύ της πολιτικής, των ανθρώπων και του φυσικού περιβάλλοντος...

Στην εργασία θα εστιάσουμε στις συνεχείς **μεταβολές** στις οποίες υπόκειται η έννοια **territory** ως έκφραση της πολιτικής οργάνωσης του χώρου, με ό,τι αυτή περιλαμβάνει, δηλαδή τις κοινωνίες, τα κέντρα εξουσίας, την οικονομία, το ευρύτερο περιβάλλον κτλ. Θα σκιαγραφήσουμε δύο διαφορετικές τάσεις κατανόησης (με τις επεκτάσεις τους) του *territory*. Η μία αφορά στο εδαφικό πεδίο-territory ως **στατική**, αυστηρά **ορισμένη** και **μη εξελισσόμενη** κατασκευή, ενώ η άλλη αφορά στο εδαφικό ως **πεδίο ανοιχτό, διαρκώς εξελισσόμενο**, το οποίο διαμορφώνεται και διαμορφώνει

τις **κοινωνικές διεργασίες** και ορίζεται κάθε φορά μέσα από την ίδια του την **ιδιαιτερότητα**. Θα αρχίσουμε να σκιαγραφούμε τη διαφορά των δύο ερμηνειών του *territory* ανατρέχοντας σε ιδέες που φαίνεται να έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην μετέπειτα ανάπτυξη του όρου.

Ο Gottman προσδιορίζει τους **Νόμους του Πλάτωνα** ως την πρώτη καταγεγραμμένη αναφορά στην πολιτική σημασία των χαρακτηριστικών της **εδαφικής επικράτειας** (Gottman, 1973). Ο Πλάτωνας περιγράφοντας την ιδεατή πόλη, αναφέρεται στην τοποθεσία και το μέγεθος της πόλης, τον πληθυσμό και τις δραστηριότητες των κατοίκων της. Προτείνει η πόλη να βρίσκεται στην ηπειρωτική χώρα, ώστε να προστατεύεται από τις θαλάσσιες επιθέσεις και να μην μπαίνουν οι κάτοικοι στον πειρασμό δραστηριοτήτων πέρα από τα όριά της διαμέσου της θαλάσσιας οδού. Το μέγεθός της πρέπει να είναι ικανό αλλά όχι πολύ μεγάλο, ώστε να μπορεί να ελεγχθεί και να προστατευθεί από τον πληθυσμό της, ο οποίος πρέπει να είναι τόσοσ ώστε να μπορεί να είναι αυτόνομος χρησιμοποιώντας τις παραγωγικές πηγές της πόλης. Η ιδεατή Πλατωνική πόλη οργανώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται όσο το δυνατόν περισσότερο η **ασφάλεια** της εδαφικής της επικράτειας. Ο μεταγενέστερος ορισμός του Oxford Dictionary of English² για το *territory* φαίνεται να εκφράζει αυτήν ακριβώς την αναζήτηση της ασφάλειας μιας οριοθετημένης περιοχής, ελεγχόμενης από κάποια εξουσία η οποία είναι και σε θέση να την προστατέψει. Συνδέοντας το *territory* με το λατινικό *territorium* το *territory* υποδηλώνει **“τη γη ή το προάστιο γύρω από μία πόλη, που βρίσκεται υπό τη δικαιοδοσία της”**. Συμπληρώνεται από τον πιο αποδεκτό ορισμό ως **“η γη ή χώρα που βρίσκεται σε, ή υπό την κυριαρχία ενός άρχοντα ή κράτους”**.

Ο **Αριστοτέλης**, υποστηρίζει μια διαφορετική θεώρηση της πόλης και της εδαφικής της επικράτειας. Αν και δεν αντιτίθεται απόλυτα στις πλατωνικές ιδέες, τονίζει την αναγκαιότητα της **επικοινωνίας**,

² Βλ. Oxford Dictionary of English, 2010, επιμ. Angus Stevenson, Oxford University Press: Oxford

κυρίως μέσω του εμπορίου, με κοινωνίες εκτός του προστατευμένου πλαισίου της πόλης. Σκοπός, είναι η εξασφάλιση όλων των απαραίτητων εμπορευμάτων που η ίδια η πόλη δεν μπορεί να παράξει. Για τον Αριστοτέλη η ασφάλεια δεν είναι ο μοναδικός στόχος οργάνωσης της επικράτειας της πόλης. Τονίζει την σημασία των οικονομικών δικτύων και θεωρεί ότι η ιδανική περίπτωση αφορά την εξασφάλιση της **ασφάλειας** και της **ευκαιρίας**. “Το κράτος οργανώνει την εδαφική του επικράτεια-territory ώστε να είναι απόλυτα ενεργή στο διεθνές σύστημα και δεν στοχεύει στον αποκλεισμό και στην απομόνωση από αυτό” (Gottman,1973). Έτσι ήδη από τα πρώτα στάδια αναφοράς στην έννοια και τη λειτουργία του *territory*, διακρίνουμε δύο διαφορετικές προσεγγίσεις. Η πρώτη, η Πλατωνική επιδιώκει τη δημιουργία μιας πόλης ως “**κλειστό δοχείο**”, αυτοαναφορικό, με ελάχιστες επαφές και ανταλλαγές με το έξω του. Από την άλλη η Αριστοτελική προσέγγιση για την πολιτική οργάνωση της πόλης παρουσιάζεται πιο ανοιχτή προς τον περίγυρό της και επιδιώκει τη δημιουργία δικτύων επικοινωνίας (κυρίως για εμπορική δραστηριότητα). Δίνεται ισόβαθμη σημασία στην εσωτερική οργάνωση του ορισμένου ακόμα εδαφικού πεδίου και στην οργάνωση των εξωτερικών σχέσεων. Η τελευταία προσέγγιση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως προπομπός της αρκετά μεταγενέστερης ερμηνείας (η οποία θα μας απασχολήσει στη συνέχεια της εργασίας) για το εδαφικό πεδίο-territory, που συναντάται στο ***The Metapolis Dictionary of Advanced Architecture***. Εκεί στον ορισμό της λέξης **territory** αναφέρεται πως η έννοια:

«δεν αφορά πλέον ένα σχήμα ή τουλάχιστον μονάχα αυτό – αλλά επίσης ένα σύνθετο σύστημα σχέσεων και γεγονότων που καθορίζονται από διαδοχικά στρώματα αναφορών (φυσικά, καθώς και βιολογικά, οικονομικά, πολιτιστικά, πολιτικά, κτλ.) και τα μεγάλης κλίμακας δίκτυα (μεταφορές, ενέργεια, οικονομικές ροές, κτλ.) που το συνθέτουν – μεταξύ των οποίων απελευθερώνονται ταυτόχρονες διαδικασίες δράσης και αντίδρασης.»

Ιστορικά ο **17ος** αιώνας αποτελεί περίοδο αναγωγής της ερμηνείας του *territory* σε σαφώς ορισμένη με συννοριακές γραμμές, ενδιάμεση γεωγραφική περιοχή, που έχει κατακτηθεί ή οριοθετηθεί και εμπεριέχεται η άμεση ή έμμεση ανθρώπινη δραστηριότητα και χρήση της. Πιο συγκεκριμένα το **1648** υπογράφεται η **Συνθήκη της Βεστφαλίας** και αποτελεί την βάση για την κατά τόπους εθνική αυτοδιάθεση, εστιάζοντας στην συνύπαρξη κυρίαρχων κρατών. Παράλληλα, λαμβάνουν χώρα οι μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις νέων εδαφών και νησιωτικών συμπλεγμάτων από τις Ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ο γοργά επεκτεινόμενος προσβάσιμος κόσμος απαιτεί νέα οργάνωση που να ανταποκρίνεται στις νέες εθνικές ταυτότητες και τις διεθνείς συνεργασίες (Gottman,1973). Ο ιστορικός και αρχιτέκτονας Antoine Picon³ σημειώνει ότι πλέον ο όρος **territory** **αναπτύσσεται παράλληλα με το καπιταλιστικό μοντέλο ανάπτυξης**. Σαν αποτέλεσμα ταυτίζεται με το ιδανικό της εύκολης μετακίνησης ανθρώπων, αγαθών, της πρόσβασης σε υποδομές αλλά και με το υπόβαθρο-δοχείο που περιλαμβάνει όλα εκείνα τα στοιχεία προς εκμετάλλευση (έμψυχο υλικό και φυσικούς πόρους) από επιχειρήσεις και οργανισμούς. Από τη Συνθήκη της Βεστφαλίας και έπειτα, κατασκευάζεται η ιδέα του **territory** ως **επικράτεια ενός έθνους** και περιλαμβάνει πέρα από τα εδάφη της χώρας (και τα εδάφη των εκάστοτε αποικιών της), την ιδέα της ενοποιημένης αγοράς αγαθών και εργασίας. Η ύπαρξη των νέων αποικιών θέτει ως άμεση αναγκαιότητα την ανάπτυξη της χαρτογράφησης, ως εργαλείο απομακρυσμένης ποσοτικής και ποιοτικής καταγραφής του περιεχομένου κάθε επικράτειας. Η συγκεκριμένη μέθοδος καταγραφής και ερμηνείας του *territory* θα μας απασχολήσει στην πορεία της εργασίας, τόσο ως εργαλείο αποστασιοποιημένης οπτικής, ενός παρατηρητή από έξω, που δεν βιώνει τις εσωτερικές διεργασίες όσο και ως εργαλείο που εξελίσσεται παράλληλα με το εδαφικό πεδίο-territory.

³ Βλ. Picon A.,(2010), *What has happened to territory?*, Architectural Design vol.80, issue 3, σελ. 94-99

Ο **Stuart Elden**⁴ στο βιβλίο *The Birth of the Territory* εξετάζει τον όρο *territory* με πιο σύγχρονη γεωγραφική ματιά. Αναφέρει μεταξύ άλλων ότι είναι απαραίτητο να συσχετίζουμε την έννοια του *territory* με αυτές της «**γης**» (**land**) και του «**εδάφους**» (**terrain**). Φορτίζει τον όρο «γη» με την πολιτικό-οικονομική και πολιτικό-στρατηγική της διάσταση, δηλαδή, ως πεπερασμένη ιδιοκτησιακή έκταση και ως πεδίο άσκησης κάποιας εξουσίας ή επιβολής κυριαρχίας αντίστοιχα. Στην έννοια του εδάφους προσδίδει την υλική υπόσταση του πεδίου εκείνου επί του οποίου δρουν διάφοροι παράγοντες. Στη συνέχεια όμως τονίζει πως η έννοια του *territory* δεν θα πρέπει να περιορίζεται στις τελευταίες δύο έννοιες. Οι δύο εκφάνσεις του *territory* πρέπει να αναγνωρίζονται παράλληλα με τα αναδυόμενα μοντέλα ανάπτυξης, ώστε το *territory* να γίνει αντιληπτό ως μία **“διακριτή κατάσταση χωρικό-οικονομικής οργάνωσης, ιστορικά και γεωγραφικά ορισμένη και εξαρτημένη, αντί για μία βιολογική ορμή ή κοινωνική ανάγκη, για να καταλήξει πως το *territory* πρέπει να εξετάζεται μέσα από την ίδια του την ιδιαιτερότητα (specificity)”** (Elden,2013:10).

Ανακεφαλαιώνοντας, στο πρώτο κεφάλαιο έγινε μια προσπάθεια να εξετάσουμε μερικές από τις σημαντικότερες στιγμές εξέλιξης της έννοιας *territory* μέσα από την επιλεκτική ιστορική αναδρομή από την Αρχαία Ελλάδα, στη σύγχρονη Αναγεννησιακή Ευρώπη των νέων γεωγραφικών ανακαλύψεων. Πέρα από την επιλεκτική γενεαλογική ερμηνεία του όρου “εδαφικό πεδίο”, αναφέρθηκαν πολύ συνοπτικά κάποιες πρώτες ερμηνείες του όρου που αναδείχτηκαν μέσα από την μεθοδολογικά και εργαλειακά αναθεωρημένη γεωγραφική επιστήμη. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε εκτενέστερα στον ρόλο της γεωγραφίας, ειδικότερα στη πολιτική γεωγραφία και την ανθρωπογεωγραφία, ως προς την εξέταση του όρου καθώς και στο πώς η γεωγραφική επιστήμη τροφοδότησε και συνεχίζει να τροφοδοτεί την αρχιτεκτονική με όρους όπως το εδαφικό πεδίο-*territory*, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται νέα πεδία αρχιτεκτονικής δράσης.

⁴ Ο Stuart Elden είναι καθηγητής πολιτικής θεωρίας και γεωγραφίας στο πανεπιστήμιο του Warwick.

3. Η ενίσχυση της γεωγραφικής επιστήμης _ Πεδία συνάντησης της Αρχιτεκτονικής και της Γεωγραφίας

«Η γεωγραφική φαντασία είναι εξαιρετικά διάχυτη και σημαντική ως γεγονός της πνευματικής ζωής, ώστε να αφορά μονάχα τους γεωγράφους.»

Harvey (1995:161)

Σε αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με την επιστήμη της γεωγραφίας και ειδικότερα με την **ανθρωπογεωγραφία** και την **πολιτική γεωγραφία**. Σκοπός της αναφοράς στους εν λόγω κλάδους της γεωγραφίας είναι να αναδείξουμε την εξαιρετική σημασία που έχει πάρει η γεωγραφία ως πάροχος θεωρητικών εργαλείων για την κατανόηση και περιγραφή εννοιών συσχετισμένων με τη μεγαλύτερη κλίμακα, όπως ο τόπος, το **τοπίο**, το περιβάλλον και το **territory**. έννοιες που έχουν απασχολήσει έντονα την αρχιτεκτονική τα τελευταία τριάντα χρόνια.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών έχει λάβει χώρα μια σημαντική εννοιολογική και μεθοδολογική ισχυροποίηση της επιστήμης της γεωγραφίας, γεγονός που συνοδεύεται και ταυτόχρονα παράγει μία ευρύτερη **“χωρική στροφή”** (spatial turn) (Warf, Arias:2009). Η καθιέρωση της γεωγραφίας ως αξιόπιστης δεξαμενής ερευνών που σχετίζονται με την έννοια του χώρου, την έχει αναγάγει σε κύριο κλάδο αναφοράς και τροφοδότησης όλων εκείνων των επιστημών και γνωστικών αντικειμένων (κοινωνικές επιστήμες, πολεοδομικές σπουδές, τέχνη και φυσικά αρχιτεκτονική) που καταπιάνονται με την έννοια του χώρου. Η επιστήμη της γεωγραφίας και ιδιαίτερα της ανθρωπογεωγραφίας προσφέρει εργαλεία κατανόησης της ανθρώπινης εμπειρίας, των κοινωνικών σχέσεων και της πολιτισμικής παραγωγής. Παράλληλα, η υιοθέτηση χωρικού προσανατολισμού από επιστήμες που παραδοσιακά (ακολουθώντας ένα ιστορικιστικό μοντέλο ανάλυσης) κατέτασσαν τον χρονικό παράγοντα ως τον πλέον σημαντικό για την εξέταση των κοινωνικών φαινομένων, έχει

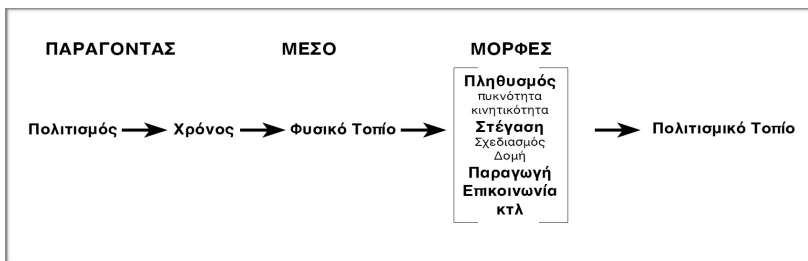
σταδιακά οδηγήσει στην θεώρηση ότι ο **χώρος** πλέον δεν γίνεται αντιληπτός ως απλό υπόβαθρο της ανθρώπινης δραστηριότητας αλλά αποτελεί **πολιτισμική και κοινωνική κατασκευή**, που **διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τα υποκείμενα και τα πολιτιστικά φαινόμενα**.

3.1. Το πολιτισμικό τοπίο-cultural landscape και το territory

Τα θεμέλια για την διαμόρφωση της ιδέας του χώρου και ειδικότερα του **τοπίου**, ως πολιτισμική κατασκευή, εν μέρη έθεσε ο Αμερικανός γεωγράφος **Carl O.Sauer**. Στο σύγγραμμα ***The Morphology of Landscape*** (1925), αναφέρεται στο **τοπίο (landscape)** ως τη μονάδα εκείνη που διαμορφώνει τη γεωγραφική μελέτη. Έχοντας φαινομενολογική κατεύθυνση, προσδιορίζει ότι το τοπίο (landscape) παρουσιάζει αναλογίες με την “εδαφική έκταση-περιοχή” (area) και την “περιφέρεια” (region)⁵. Είναι το πεδίο εκείνο **“που χαρακτηρίζει την ιδιαίτερη γεωγραφική συσχέτιση δεδομένων”** μέσω της **“διακριτής σύζευξης μορφών, τόσο φυσικών όσο και πολιτισμικών”**. Χαρακτηριστικά διαφοροποιεί τον φυσικό γεωγραφικό χώρο από τον ανθρωπογεωγραφικό χώρο. Ο **φυσικός γεωγραφικός χώρος**-ή αλλιώς το πρώτο συνθετικό της λέξης **landscape** απαρτίζεται από όλες εκείνες τις μορφές που απαντώνται στη φύση, πριν την ανθρώπινη δράση πάνω σε αυτές και είναι στη διάθεση του ανθρώπου προς εκμετάλλευση. Ο **ανθρωπογεωγραφικός χώρος**-ή το δεύτερο συνθετικό της λέξης **landscape**, αφορά στο πολιτισμικό αποτύπωμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στον χώρο ύστερα από κάθε επιλογή δράσης. Για τον Sauer η **αντίληψη του τοπίου είναι ολιστική**. Το κάθε τοπίο-landscape παρουσιάζει ιδιαιτερότητα και σαν όρος εμπεριέχει όλους εκείνους τους παράγοντες που δρουν πάνω στο έδαφος και τις αλληλουχίες τους, καθώς και τις συναντήσεις του συγκεκριμένου

⁵ Με τον όρο “εδαφική έκταση” (area) θεωρούμε ότι ο Sauer αναφέρεται στις μετρικές ιδιότητες της εδαφικής επιφάνειας ενώ με τον όρο “περιφέρεια” (region) στις διοικητικές της ιδιότητες.

τοπίου με τα γειτονικά του. Το λεγόμενο “**πολιτισμικό τοπίο**” (cultural landscape) συμπυκνώνει τη **χωρολογική⁶ σύνθεση των μορφών** που παράγει η **δραστηριότητα** μιας πολιτισμικής ομάδας, σε **δεδομένη χρονική περίοδο** (Εικ.1). Το τοπίο και ειδικότερα το πολιτισμικό τοπίο σαν έννοιες τείνουν να συγκλίνουν προς το εδαφικό πεδίο-territory όπως το αντιλαμβανόταν ο Vittorio Gregotti, που θα μας απασχολήσει σε επόμενο κεφάλαιο (βλ.3.3) Το ίδιο το εδαφικό πεδίο-territory οικοδομείται ως αποτέλεσμα μιας πολύπλοκης διαδικασίας που πηγάζει από τα ποικίλα νοηματικά επίπεδα που σχετίζονται με την εδαφική έκταση, την περιφέρεια και το τοπίο.

Εικ. 1_ απόδοση στα ελληνικά του διαγράμματος του Carl O. Sauer, σχετικά με την παραγωγή του πολιτισμικού τοπίου.

Η ανθρωπογεωγραφική και παράλληλα φαινομενολογική προσέγγιση του Sauer για μία έννοια που μετεωρίζεται μεταξύ τοπίου και εδαφικού πεδίου-territory είναι μία πρώτη απόπειρα σκιαγράφησης των πολλαπλών συσχετισμών και ερμηνειών που γεννιούνται γύρω από το territory. Παράλληλα, είναι απαιτητή η διερεύνηση των επικρατέστερων εκφάνσεων του *territory* υπό τη σκοπιά της πολιτικής γεωγραφίας. Άλλωστε ο Kevin Cox (Cox : 1991) κατατάσσει το εδαφικό πεδίο-territory σε βασική έννοια της πολιτικής γεωγραφίας, η οποία μάλιστα διαμόρφωσε τον κλάδο. Ο ίδιος ορίζει την πολιτική γεωγραφία ως :

⁶ Ο Sauer δανείζεται την λέξη χωρολογία από το Γερμανό γεωγράφο Alfred Hettner. Η χωρολογία περιγράφει την μελέτη τόπων και περιοχών, υπό το πρίσμα σχέσεων αιτιατού-αποτελέσματος των γεωγραφικών φαινομένων που ανακύπτουν εντός συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής. Την έννοια την πρωτοχρησιμοποίησε ο Στράβωνας.

“το παρακλάδι της ανθρωπογεωγραφίας που εστιάζει στη χωρική ανάλυση των πολιτικών φαινομένων, εξετάζει τους γεωγραφικούς παράγοντες που εμπλέκονται στην πολιτική και αντίστροφα, όπως η δημιουργία και η ανάπτυξη των χωρών. Εστιάζει στην πραγματική ζωή και στα σύγχρονα ζητήματα , σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Κύρια θέματα που απασχολούν τα συγγράμματα πολιτικής γεωγραφίας είναι, η δομή, η λειτουργία, η εξελισσόμενη φύση των κρατών και των εδαφικών τους χαρακτηριστικών (*territorial features*), συμπεριλαμβανομένων των συνόρων και των δευτερευόντων καταταμίσεων, των εθνοτικών ομάδων, των ιστορικών και κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων που επηρεάζουν την μορφή και την οργάνωση του κράτους.” (Cox :2002)

Ανατρέχοντας στη χρήση του στην πολιτική γεωγραφία θα διαπιστώσουμε πως το εδαφικό - *territory* σε μια πρώτη προφανή ανάγνωση σχετίζεται με την **εξουσία**, και την **έκφραση της διοικητικής κυριαρχίας**. Συχνά γίνεται αντιληπτή από τους πολιτικούς γεωγράφους ως μία ξεκάθαρη έννοια, δηλαδή **ως ένας ορισμένος χώρος υπό την κυριαρχία μιας ομάδας, ίσως ενός κράτους, ως αποτέλεσμα έκφρασης της εδαφικότητας (*territoriality*)** (Elden: 2010α). Ο Elden επιμένει πως δεν πρέπει να συγχέουμε το εδαφικό πεδίο-*territory* με την εδαφικότητα - *territoriality*. Η σύγχυση που έχει δημιουργηθεί μεταξύ των δύο εννοιών και η ασαφής διάκριση της μίας από την άλλη έχουν προκαλέσει, κατά τη γνώμη του, την ανισοβαρή ανάλυση της εδαφικότητας εις βάρος του *territory*. (βλ. Elden: 2010β).

Η συσχέτιση του εδαφικού με την εδαφική επικράτεια ενός κράτους στοχεύει στη περιγραφή των γεωγραφικών ορίων ενός κράτους, της δικαιοδοσίας του και των θέσεων που παίρνει σχετικά με μείζονα θέματα εξωτερικής πολιτικής (όπως η εγγύτητα, η γειτνίαση, η επαφή με τη θάλασσα κτλ.). Μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα η επιφάνεια της γης είχε διαμοιραστεί πολιτικά σε διακριτές ενότητες που όριζαν την εδαφική επικράτεια κάθε κράτους. Εντός της

εδαφικής επικράτειας, η κρατική μηχανή είχε τη δικαιοδοσία άσκησης εξουσίας μέσω των διοικητικών νόμων. Η σπουδαιότητα του ανθρώπινου παράγοντα επανέρχεται στο προσκήνιο όταν ο Gottmann τονίζει πως η σχέση μεταξύ **κρατικής κυριαρχίας** και εδαφικού πεδίου-territory έχει χτιστεί χάρη σε έναν συνδετήριο κρίκο, δηλαδή, τους **ανθρώπους** που δρουν πάνω στο εδαφικό πεδίο. Σημαντική είναι επίσης η αναφορά του Gottmann στην άρση των χωρικών περιορισμών στην οποία σταδιακά μπορεί να οδηγήσει η τεχνολογική πρόοδος των κοινωνιών, γεγονός που θα μεταβάλει την αντίληψη του εδαφικού πεδίου και της άσκησης της εκάστοτε κυριαρχίας.

Διαπιστώνουμε πως σε ένα πρώτο επίπεδο εξέτασης η έννοια του εδαφικού - territory , όπως την εξετάζει κυρίως ο Gottmann, αφορά στον συνεχή αλλά κατανεμημένο, κατακερματισμένο χώρο (partitioning) (λόγω των φυσικών του ιδιοτεροτήτων και των πολιτικών επιλογών), που οργανώνεται με βάση τις ανάγκες των ανθρώπινων ομάδων που τον κατοικούν. Σκοπός του κατακερματισμού, της διαφοροποίησης και της οργάνωσης του εδαφικού πεδίου είναι η εξασφάλιση της **ασφάλειας** και της **ευκαιρίας**. Αυτά τα δύο ταυτόχρονα απαιτούν τόσο την εσωτερική οργάνωση του εδαφικού όσο και την οργάνωση της σχέσης του με τους εξωτερικούς παράγοντες μέσω της **κυκλοφορίας**. Ο Gottmann θέτει τα θεμέλια για τη μετάβαση κατανόησης του όρου εδαφικό από μία πιο στατική αφετηρία σε μια πιο δυναμική. Το κλειστό, σχεδόν αυτοαναφορικό σύστημα οργάνωσης του **κατακερματισμένου πολιτικού εθνικού χώρου** αρχίζει να αποκτά στοιχεία δυναμικά, υϊοθέτησης μιας πιο ανοιχτής ταυτότητας καθώς επιδρούν πάνω του **νέες συνθήκες κυκλοφορίας** (όπως επιβάλλονται από την οικονομικο-τεχνολογική παγκοσμιοποίηση).

3.2. Οι γεωγραφικές αναζητήσεις της αρχιτεκτονικής και η χαρτογράφηση ως γεωγραφικό ερμηνευτικό εργαλείο του *territory*

«Η αρχιτεκτονική στην πραγματικότητα ανήκει σε έναν άλλο Μετά-κλάδο: τη Γεωγραφία»
Ricardo Sanchez Lempreave

Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αναφερθήκαμε στη γεωγραφία και ειδικότερα στην ανθρωπογεωγραφία, ως την επιστήμη εκείνη που μελετά και ερμηνεύει την οργάνωση της επιφάνειας της γης από τις ανθρώπινες κοινωνίες. Στόχος της είναι η εις βάθος κατανόηση της διαφορετικότητας των γεωγραφικών συστημάτων και ο προσδιορισμός εκείνων των διαδικασιών της ανθρώπινης δραστηριότητας που οδηγούν σε αυτή τη διαφοροποίηση της γήινης επιφάνειας.

Η αρχιτεκτονική, ως επιστήμη της οποίας το αποτύπωμα εγγράφεται πάνω στη γήινη επιφάνεια, ανέπτυξε πάντα σημεία συνδιαλλαγής με την γεωγραφία. Οι δύο κλάδοι αλληλοτροφοδοτούνταν άλλοτε περισσότερο, άλλοτε λιγότερο. Άλλοτε η συνδιαλλαγή τους αφορούσε στο **φυσικό, γεωμορφολογικό υπόβαθρο** και άλλοτε στο σύνολο των **πολιτισμικών στοιχείων** που χαρακτηρίζουν έναν τόπο (γεωμορφολογία, κοινωνικές σχέσεις, κουλτούρα κτλ.). Ο **Βιτρούβιος** (80π.Χ.-15 π.Χ.) στο πρώτο από τα **Δέκα Βιβλία Αρχιτεκτονικής** αναφέρεται στην εκπαίδευση του αρχιτέκτονα και την πολυδιάστατη φύση της. Μεταξύ των γνώσεων, σχετικών με τις θετικές επιστήμες, τη γεωμετρία, τη μουσική, τη φιλοσοφία κ.α., συμπεριλαμβάνει την ιστορία και την ιατρική. Με την αναφορά του στην γνώση της ιατρικής, υπονοεί έμμεσα τη γνώση και την κατανόηση του φυσικού γεωγραφικού χώρου. Έτσι κατά τον Βιτρούβιο, αυτού του τύπου η γνώση αφορά στην αξιολόγηση ενός τόπου, ως κατάλληλου για κατοικία, βάση των φυσικών χαρακτηριστικών του, όπως είναι ο

προσανατολισμός, η υγιεινή του αέρα, του νερού, η σύσταση του εδάφους. Ο Βιτρούβιος θέτει τις βάσεις για την επιδίωξη μιας πολυδιάστατης αρχιτεκτονικής παιδείας, μέσα από τη συνθήκη ενασχόλησης με μια σειρά από επιστημονικούς κλάδους, στο βαθμό που προωθείται επαρκώς η ορθή άσκηση της αρχιτεκτονικής.

Ο D.Gissen θεωρεί τις μεταφράσεις και εικονογραφήσεις των κειμένων του Βιτρούβιου του 16ου αιώνα (Gissen: 2008), ως κρίσιμο σημείο των αρχιτεκτονικών αναζητήσεων και της σχέσης τους με τη γη. Σχολιάζει πως ο Cesariano⁷ *“ταυτίζει τον ρόλο του αρχιτέκτονα τόσο με την κατασκευή της προοπτικής, όσο και με αυτόν της γεωγραφικής χαρτογράφησης, προβάλλοντας το όραμά του επί του ουρανού και της γης”*. Επιπρόσθετα, μέχρι την Αναγέννηση οι Πλατωνικές και οι Πυθαγόρειες θεωρήσεις για την Γεωμετρία, ανάγουν την τελευταία σε διανοητική πράξη **“παραγωγής τάξης μέσα στο χάος, μέσω της χάραξης συνδετήριας γραμμής μεταξύ των δύο”** και **“κύριο κατασκευαστικό κανόνα του Κόσμου (Cosmos)”** αντίστοιχα (Consgrove D.: 1999). Επιπλέον, χάρη στην αναδρομή και μελέτη των κειμένων του **Πτολεμαίου⁸** επικρατεί το τρίπτυχο **Κοσμογραφία-Γεωγραφία-Χωρογραφία (Cosmography-Geography-Chorography)** σε ό,τι αφορά τη γνώση και αναπαράσταση της φυσικής τάξης. Το εν λόγω τρίπτυχο καθορίζει την διαφοροποίηση της αναπαράστασης και αντίληψης του Κόσμου, ανάλογα με τη σχετική θέση του ανθρώπου μέσα στο εγκόσμιο πλαίσιο, αλλά και την προοπτική θέασης του Κόσμου από την εκάστοτε θέση⁹. Βέβαια, ο άνθρωπος εδώ νοείται ως απλός

⁷ Αναφέρεται στη μετάφραση των κειμένων του Βιτρούβιου από τον Cesare Cesariano και πιο συγκεκριμένα στο “χωρογραφικό” χάρτη της Ιταλίας και ένα έργο που απεικονίζει έναν αρχιτέκτονα να χρησιμοποιεί γεωγραφικό όργανο μέτρησης.

⁸ Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος έζησε κατά τον 1ο αι. π.Χ.. Η “Αλμαγέστη” ή “Μαθηματική Σύνοψις” θεωρείται ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα αστρονομικά συγγράμματα της αρχαιότητας. Η “Γεωγραφική Υφήγησις” αποτέλεσε σύγγραμμα επιστημονικής αναφοράς, ιδιαίτερα μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας και τις νέες μεταφράσεις, καθώς παρέθετε με επιστημονικά θεμελιωμένη μεθοδολογία γεωγραφικές πληροφορίες και λεπτομερείς χάρτες.

⁹βλ. Consgrove D.(1999), “Liminal Geography and Elemental Landscape: Construction and Representation” στο Corner J. *Recovering Landscape _ Essays in Contemporary Landscape Architecture*

παρατηρητής , με περιορισμένη προοπτική πεδίου κάθε φορά και η γνώση του κόσμου καθορίζεται από αυτό που μπορεί να διακρίνει και να κατανοήσει ο παρατηρητής. Παράλληλα, η Γεωμετρία (η Ευκλείδεια Γεωμετρία) αποκτά τον ρόλο κατευθυντήριου κατασκευαστικού κανόνα έκφρασης της κάθε περίπτωσης. Η υιοθέτηση του τριπτύχου Κοσμογραφία-Γεωγραφία-Χωρογραφία, συνέβαλε αφενός μεν στην εισαγωγή της έννοιας της κλίμακας στην αναπαράσταση των τμημάτων του κόσμου, αφετέρου στη **διαφοροποίηση της αναπαράστασης** βάση του **“βλέμματος”** και της **θέσης του παρατηρητή**. Η **Γεωγραφία και η Χωρογραφία**¹⁰ περιγράφουν δύο στιγμές διαφορετικής καταγραφής ενός τόπου. Η πρώτη περίπτωση της Γεωγραφίας αφορά στην **αφ’ υψηλού κατόπτευση του εδάφους** και των γενικότερων γεωμετρικών κατατμήσεων του. Αφορά στη χαρτογράφηση της γήινης επιφάνειας, η οποία προϋπέθετε τη γεωδαιτική κατάτμήσή της σε γεωγραφικά ύψη και πλάτη με σημεία αναφοράς τα ουράνια σώματα¹¹. Αυτή η κατάτμηση αποτελεί, ως αφετηρία, μία πρώτη διανοητική κατασκευή, μία επιλογή, η οποία διαμόρφωσε τη μετέπειτα εξέλιξη της χαρτογράφησης ως εργαλείο αποτύπωσης της γης, χάρη στην αποστασιοποίηση από την επιφάνειά της. Αυτό ακριβώς το προνόμιο της απομακρυσμένης οπτικής του πεδίου αναδεικνύει ο Κώστας Μανωλίδης στο *Εδαφολόγιο*, όταν χαρακτηριστικά αναφέρει ότι *«η εναέρια κατόπτευση του Google Earth μας προσγειώνει καλύτερα σε έναν τόπο από ό,τι η επίγεια θέα. Μας κάνει να αντιληφθούμε συνθήκες και πράγματα που είναι μεν ορατά και στο καθημερινό βλέμμα αλλά πάντοτε αποσπασματικά και μάλλον αδρανοποιημένα από την υπερέκθεση.»*.

¹⁰ Εστιάζουμε στην καταγραφή και την αναπαράσταση των δύο τελευταίων ενοτήτων του τριπτύχου, καθώς η πρώτη (Κοσμογραφία) εντάσσεται σε μία πιο φιλοσοφική θεώρηση της θέσης του ανθρώπου στον κόσμο, κάτι που δεν εξυπηρετεί τόσο την καλλιτεχνική αναπαράσταση.

¹¹ Ο Soja μιλάει για τον χώρο στη Δυτική σκέψη και σχολιάζει: *“Ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως προϊόν κατατμήσεων σε στοιχεία των οποίων τα όρια είναι ‘αντικειμενικά’ προσδιορισμένα, βάσει των μαθηματικών και αστρονομικών τεχνικών καταγραφής και χαρτογράφησης”*

Στη περίπτωση της **Χωρογραφίας** το επίπεδο γεωμετρικής κατασκευής και αναπαράστασης του χώρου, πλησιάζει την **κλίμακα του ανθρώπου στο χώρο**. Η καταγραφή πλέον αφορά την τοπικά εκφρασμένη ιδιαιτερότητα, η οποία είναι τόσο σχετική όσο και υποκειμενική. Αυτή ακριβώς η σχετικότητα και η υποκειμενικότητα, που καθορίζεται από το βλέμμα του παρατηρητή, δίνει τη δυνατότητα της φαντασιακής κατασκευής και καταγραφής του τοπίου μέσα από τον δημιουργικό ρόλο του υποκειμένου. Το **συνεχές πέρασμα** από τη γεωγραφική κλίμακα κατόπτευσης, στην χωρογραφική κλίμακα του ανθρώπου και αντίστροφα, συμβάλλει στη σταδιακή καθιέρωση του τοπίου και του *territory* ως νέα πεδία μελέτης. Ταυτόχρονα, η χαρτογράφηση, όπως αναπτύσσεται μέσα από τη Γεωγραφία και τη Χωρογραφία, μετατρέπεται σε μέσο πνευματικού περιορισμού του εδαφικού πεδίου- *territory*¹², τόσο από γεωγράφους, καλλιτέχνες αλλά και αρχιτέκτονες.

Η χαρτογράφηση ως εργαλείο μπορεί να μελετηθεί υπό δύο οπτικές. Η μία αφορά την πιο **συμβατική** σύλληψη της χαρτογράφησης, η οποία εκφράζεται μέσα από την φράση του Janz ***The Territory is not the map - Το territory δεν είναι ο χάρτης***. Ο Janz σχολιάζει ότι η αναπαράσταση του κόσμου μέσω του χάρτη δεν αντιστοιχεί απαραίτητα σε αυτά που αναπαριστά. Η εν λόγω αναπαράσταση είναι εμποτισμένη από **συμβάσεις** και **αφαιρέσεις**. Εντέλει αναγνωρίζει το εδαφικό πεδίο-*territory* σε κάτι παραπάνω από τις χαρτογραφικές αφαιρέσεις (Janz: 2001). Η άλλη οπτική της χαρτογράφησης προσδένεται στις πιο δημιουργικές πνευματικές διαδικασίες ανάπτυξης ενός χάρτη που τον ανάγουν σε ένα **σχέδιο υπό δημιουργία** καθώς ο χαρτογράφος αποκαλύπτει κρυμμένες ή αφανείς πραγματικότητες. Μέσω της αναπαράστασης αυτών των άλλοτε κρυμμένων πραγματικοτήτων δημιουργείται ένα νέο *territory*, το οποίο μεταλλάσσεται ανάλογα με τα δεδομένα που επιλέγει να αποκαλύψει ο μελετητής. **Εδώ το εδαφικό πεδίο-*territory* δεν προϋπάρχει της χαρτογράφησης**, αντίθετα δημιουργείται μετά την απελευθέρωση των προοπτικών εκείνων που αποκαλύπτονται μέσω της τελευταίας. Ο **Corner** αναφέρει πως **«η πρακτική της**

¹² Βλ. Λήμμα "Geography" στο "The Metapolis Dictionary of Advanced Architecture", (2008), Barcelona: ACTAR,σελ. 256.

χαρτογράφησης είναι πιο αποτελεσματική όταν η περιγραφική της ικανότητα είναι σε θέση να ορίσει τις συνθήκες για την ανάδυση νέων ιδεατών και φυσικών κόσμων» (Corner: 1999, σελ. 215). Εξετάζοντας συγκριτικά τις δύο προσεγγίσεις σχετικά με την χαρτογράφηση παρατηρούμε τη σταδιακή μετατόπιση από τις πρακτικές **οπτικής αναπαράστασης του εδαφικού**, προς πιο δημιουργικές προσεγγίσεις **αμοιβαίας συγκρότησης χάρτη και territory**. Ο Elden υποστηρίζει την εν λόγω μετατόπιση σημειώνοντας ότι “η χαρτογραφία δεν αναπαριστά απλά το *territory*, αλλά είναι ενεργά συμμετέχουσα στην παραγωγή του” (Elden, 2010β).

Έτσι η ενασχόληση με την εν λόγω μέθοδο καταγραφής της χαρτογραφίας από δημιουργικούς κλάδους μαρτυρά την τάση χρήσης της μεθόδου όχι απλά ως **στατική καταγραφή** του χώρου, αλλά όπως προαναφέρθηκε ως **πνευματική διαδικασία**. Μετατρέπει τη χαρτογράφηση σε εκείνη τη γεωγραφική πράξη που διέπει το φυσικό υπόβαθρο και χρησιμεύει στην αποκρυπτογράφηση και αποκάλυψη του περιεχομένου του πεδίου και των νοημάτων του, μέσω της αποτύπωσής τους σε ένα αναγνώσιμο μέσο – τον **χάρτη**¹³. Οι Deleuze και Guattari τονίζουν αυτή τη διάκριση της χαρτογράφησης σε στατική-σείρα καταγραφή του χώρου και δυναμική ερμηνευτική καταγραφή. Πιο συγκεκριμένα διακηρύσσουν : **«Φτιάχνετε χάρτες (maps) και όχι αντίγραφα (tracings)»**. Οι Deleuze και Guattari υποστηρίζουν πως η χαρτογράφηση διαπραγματεύεται πειραματισμούς σε σχέση με το πραγματικό και αφορά μία πράξη **«κατασκευής του ασυνείδητου»**. Ο χάρτης¹⁴ αφορά την επιτελεστικότητα του εδαφικού πεδίου, ενώ τα

¹³ ομοίως

¹⁴ «Αυτό που αποκαλούμε «χάρτη» ή επίσης «διάγραμμα» είναι ένα σύνολο ποικίλων γραμμών που λειτουργούν **ταυτοχρόνως**(....)Πιστεύουμε ότι οι γραμμές είναι τα συστατικά στοιχεία των πραγμάτων και των γεγονότων. Γι’ αυτό το λόγο κάθε πράγμα έχει τη γεωγραφία του, τη χαρτογραφία του, το διάγραμμα του(...)Σε μια χαρτογραφία μπορεί μόνο κανείς να σημειώσει δρόμους και κινήσεις, μαζί με συντελεστές τύχης και κινδύνου. Είναι αυτό που ονομάζουμε «Σχιζο-ανάλυση», αυτή την ανάλυση των γραμμών, των χώρων, των γίνεσθαι.» (βλ. Συνέντευξη του **Deleuze G.** στην εφημερίδα *Liberation.*, που δόθηκε στους Descamps C., Erignon D., Maggiori R. στις 23/10/80.)

αντίγραφα προωθούν μια «υποτιθέμενη γνώση»¹⁵ (Deleuze-Guattari, 1980:20). Όμως με τη σκέψη των Deleuze και Guattari για τη γεωγραφία, τη χαρτογράφηση και το εδαφικό πεδίο θα ασχοληθούμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

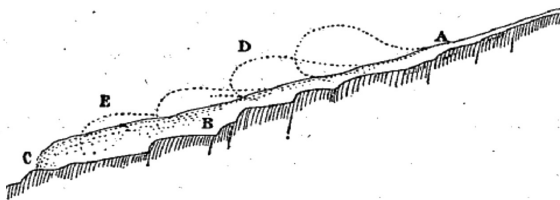
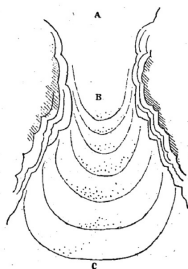
Χαρακτηριστικές ήταν οι περιπτώσεις αρχιτεκτόνων του 19ου και 20ου αιώνα, οι οποίοι χρησιμοποίησαν τη **χαρτογράφηση** ως **δημιουργικό** και ταυτόχρονα **ερμηνευτικό εργαλείο**. Ο **Viollet le-Duc** δημιουργεί χάρτες για να σημειώσει τις κλιματικές και κοινωνικές διαφορές, χρησιμοποιώντας γεωγραφικά όργανα και μεθοδολογία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μελέτη του ορεινού όγκου του Mont Blanc, μέσω της καταγραφής και αναπαράστασης της διαδικασίας δημιουργίας των γεωλογικών και γεωδαιτικών σχηματισμών και μετασχηματισμών του ορεινού συμπλέγματος και των παγετώνων του (Εικ.2,3). Στην εισαγωγή του βιβλίου που συγκεντρώνει τα αποτελέσματα των μακροχρόνιων καταγραφών του, διερωτάται τον λόγο που ένας αρχιτέκτονας επιλέγει να καταπιαστεί με μια μελέτη που δεν άπτεται άμεσα του επιστημονικού κλάδου ειδίκευσής του. Ο ίδιος απαντά στο ερώτημά του, υποστηρίζοντας ότι η εξέταση των φαινομένων δημιουργίας, εξέλιξης και φθοράς των στοιχείων του κόσμου στον οποίο κατοικεί ο άνθρωπος, αποτελεί η ίδια μία άσκηση αναλυτικής φύσης και μεθοδικότητας αντίστοιχης με τις αρχιτεκτονικές και αρχαιολογικές αναλύσεις ανθρωπογενών κατασκευών, όπως τα μνημεία (Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc: 1876). Η δουλειά του αποτελεί προοίμιο της σκέψης του Deleuze για την **“εμμένεια”**, μιας και ο Viollet-le-Duc προτού αναπαραστήσει και εικονογραφήσει τους ορεινούς όγκους και παγετώνες του Mont Blanc, δημιουργεί **διαγράμματα**

¹⁵ Η υποτιθέμενη γνώση, που προάγουν τα αντίγραφα μέσω της φανταστικής συνύπαρξης του πραγματικού και του φανταστικού με όρους αντικατοπτρισμού, καταρρίπτεται και από τον **Baudrillard** ο οποίος καταπιάνεται με το αποκαλούμενο **“τρελό έργο του χαρτογράφου”** – **“the cartographer’s mad project”**. Καταρρίπτει τη συγκρισιμότητα χάρτη και *territory* καθώς στηρίζει μια προσέγγιση με όρους πρωτογενούς προσομοίωσης και όχι με όρους μίμησης και αντικατοπτρισμού. (βλ. Lenoir T.: 1998)

που εξηγούν την διαδικασία (process) γέννησης του φαινομένου,
 “τη συμπεριφορά της φύσης πριν την απεικόνιση της φύσης”¹⁶.

Εικ.2

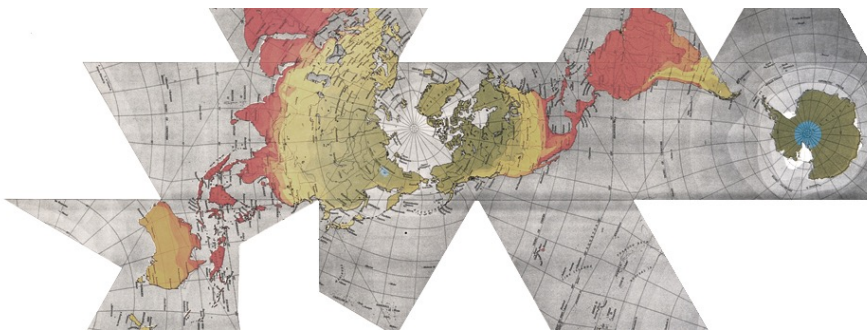
Εικ.3

Εικ.2 και 3 _ Ο παγετώνας του Brenza και πορεία παγετώνων σε κάτοψη και τομή (εικονογράφηση Viollet-le-Duc)

Μια πιο σύγχρονη περίπτωση αρχιτέκτονα που πειραματίστηκε με τη χαρτογράφηση ως δημιουργικό μέσο καταγραφής, αναπαράστασης και επινόησης του κόσμου, είναι όπως προαναφέρθηκε, ο **Buckminster Fuller**. Ο Fuller μετά από χρόνια

¹⁶ Βλ. Amy Catania Kulper, Architecture's Lapidarium: On the Lives of Geological Specimens

έρευνας, προτείνει ένα χάρτη, τον **Dymaxion Map** (Εικ.4), στον οποίο το σύνολο της επιφάνειας της Γης προβάλλεται σε ένα επίπεδο. Οι ήπειροι φαίνονται σαν ένα νησί μέσα στον απέραντο ωκεανό, με ελάχιστο βαθμό παραμόρφωσης¹⁷. Επιδιώκει να εκμηδενίσει τον διαχωρισμό των ηπείρων σε μια προσπάθεια προς την αντιστροφή της αντιμετώπισης της ανθρωπότητας ως “εγγενώς αποστασιοποιημένης, απόμακρης και εγωκεντρικά απασχολημένης με την πολιτική ιδέα επιλογής είτε του εγώ είτε του εσύ, χωρίς να υπάρχει ο χώρος και για τους δύο”¹⁸.

Εικ.4_ Buckminster Fuller, *Dymaxion Map*

Παράλληλα, η αρχιτεκτονική έρευνα συνεχίζει να στρέφεται εντονότερα προς τη γεωγραφία από τα μέσα του 20ου αιώνα, τόσο θεωρητικά και μεθοδολογικά, όσο και εργαλειακά, οικειοποιούμενη γεωγραφικές μεθόδους καταγραφής, ανάλυσης και ερμηνείας του περιβάλλοντος. Ο **Le Corbusier** στο βιβλίο του ***The Three Human Establishments*** κάνει λόγο για **Γεω-αρχιτεκτονική**. Η Γεωγραφία παρουσιάζεται ως η χωροχρονική σταθερά, ως το πεδίο διάδρασης μεταξύ του φυσικού και του ανθρώπινου. Με τη σειρά της η αρχιτεκτονική συσχετίζεται με την γεωγραφία, εκφράζοντας τον

¹⁷ συγκριτικά με τις παραμορφώσεις στις αναλογίες και στα μεγέθη των Ηπείρων που παρουσίαζαν οι χάρτες των Μερκατόρι και Ρόμπινσον

¹⁸ για περισσότερα σχετικά με τις ιδέες του Buckminster Fuller, βλ. <https://www.bfi.org/about-fuller/big-ideas/dymaxion-world>

τρόπο με τον οποίο “οι ανθρώπινες μορφές ζωής” αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον τους (Sarkis, 2014). Ο Le Corbusier συσχετίζει την αρχιτεκτονική μορφή και την αποτύπωσή της στο territory-εδαφικό, όταν μιλάει για την κατανομή των χρήσεων της πόλης πάνω στο έδαφος. Όπως σχολιάζει ο Sarkis, η πρόταση του Le Corbusier παρουσιάζει τη **“γεωγραφία ως αφαιρετική οργάνωση του εδαφικού territory αλλά και ως τοπίο...”**, ως εργαλείο μετάβασης από κλίμακα σε κλίμακα. Εδώ το εδαφικό εισάγεται στην αρχιτεκτονική συζήτηση στα πλαίσια της οπτικής αντίληψης του περιβάλλοντος. Για τον Le Corbusier η έννοια του εδαφικού δεν έχει αποκτήσει τη βαρύτητα του εδάφους που θα επιτρέψει τη συνεκτική συγκρότηση της αρχιτεκτονικής πράξης. Ως εκ τούτου το territory αποκτά χρησιμότητα ως εκείνο το αφηρημένο υπόβαθρο επί του οποίου θα τοποθετηθεί το κτίριο.

Έκτοτε αρκετοί αρχιτέκτονες έχουν καταπιαστεί με την αναζήτηση της μορφής του εδαφικού πεδίου- territory, προσπαθώντας να αποκρυπτογραφήσουν τα κρυμμένα νοήματα, τις ιστορικές και πολιτιστικές συνθήκες που το διαμορφώνουν (ανθρωπογεωγραφία), κτλ.. Ο αρχιτέκτονας και θεωρητικός της αρχιτεκτονικής που συντέλεσε ιδιαίτερα στην διερεύνηση της μορφής του *territory* και της μορφής της αρχιτεκτονικής επί του εδαφικού πεδίου-territory, είναι ο Ιταλός Vittorio Gregotti¹⁹. Ο Gregotti, με τον οποίο θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο, εξετάζει εκτενώς την έννοια του *territory*, ισορροπώντας μεταξύ φαινομενολογίας και “κριτικού τοπικισμού”.

¹⁹ Ο Kenneth Frampton προλογίζει την αγγλική έκδοση του βιβλίου του Gregotti “*Inside Architecture*” και ανακηρύσσει τον Gregotti ως έναν από τους εμβληματικότερους διανοητές της αρχιτεκτονικής.

3.3. Ο Vittorio Gregotti και το territory

Από τα μέσα της δεκαετίας του '60 ο Ιταλός θεωρητικός και αρχιτέκτονας **Vittorio Gregotti** επεξεργάζεται την **έννοια του territory στην αρχιτεκτονική** και την **αρχιτεκτονική του territory**. Το περίφημο βιβλίο του ***Il territorio dell'architettura (1965)*** - το οποίο δεν έχει μεταφραστεί εξ' ολοκλήρου στα αγγλικά - αποτέλεσε σταθμό εκκίνησης της συζήτησης γύρω από το territory-εδαφικό στην αρχιτεκτονική. Μέσα από το εν λόγω σύγγραμμα ο Gregotti προτείνει μια αρχιτεκτονική που θα δομείται μέσα από την **ερμηνευτική προσέγγιση του περιβάλλοντός της και του τοπίου**. Ο κριτικός τοπικισμός και η πολιτισμική διάσταση του τόπου που πρεσβεύει ο Gregotti ανάγει τον τόπο ως τοπίο, καθώς το τοπίο αποτελεί τον πυκνωτή του μορφολογικού υλικού, του οποίου τα στοιχεία πρέπει να ονομαστούν και να περιγραφούν, προκειμένου να επιτευχθεί εστιασμένη αρχιτεκτονική επέμβαση σε συγκεκριμένες γεωγραφικές καταστάσεις (Σημαιοφορίδης: 2005).

Ο Gregotti δραστηριοποιείται σε μία μεταβατική περίοδο ζυμώσεων, όταν αναπτύσσεται μια γενικότερη τάση αμφισβήτησης των κανόνων που είχε υπαγορεύσει το Μοντέρνο Κίνημα. Η θεωρητική του σκέψη βασίζεται στην κριτική απέναντι στο ισοπεδωτικό κίνημα του ιταλικού μοντερνισμού που εξαπλώνεται εντός και εκτός πόλεων και ιδιαίτερα στον **περιαστικό χώρο**. Η μεταπολεμική Ιταλία έρχεται αντιμέτωπη με την εκτεταμένη αστική ανάπτυξη, η οποία υπακούει κατά βάση στις αρχές του διεθνισμού. Οι νέες κατασκευές αγνοούν τον τόπο και τα ιστορικά μοτίβα του, ακολουθούν μορφές που υπαγορεύονται από άυλα οικονομικά ρεύματα, επιστημονικές και τεχνικές πληροφορίες και τη μαζική επικοινωνία του διεθνισμού.

Στο βιβλίο του *Inside architecture*, ο Gregotti, αποκαλεί αυτούς τους κανόνες, «**κανόνες οριοθετημένης αποπικότητας**, δηλαδή κανόνες βασισμένους σε κάτι διαφορετικό από την ιδέα του τόπου» (Gregotti: 1996). **Χώρους αποπικότητας** εντοπίζει στις

ουδέτερες ζώνες που βρίσκονται μεταξύ της αστικής περιφέρειας και της εξοχής, δηλαδή σε **τοπία στο περιθώριο**, γοργά εξελισσόμενα, τα οποία απορρίπτουν οποιαδήποτε ενσωμάτωση ακόμα και συνδιαλλαγή με τον πυκνό ιστορικό αστικό ιστό.

Ο **Frampton** αναγνωρίζει τον Gregotti, ως τον πρώτο που διέκρινε πως το διακύβευμα της κρίσης του μοντέρνου κινήματος κρίνεται πρωταρχικά γύρω από το **έδαφος-γη (land)** και ύστερα στο **εσωτερικό της παραδοσιακής πόλης**. Συγκεκριμένα ο Gregotti εστιάζει στις περιφερειακές ενδιάμεσες εκτάσεις της μοντερνιστικής megáπολης, οι οποίες αντανakλούν την πύκνωση της πολιτιστικής και φυσικής επιρροής. Αυτές τις περιφερειακές και ενδιάμεσες περιοχές περιγράφει με τον όρο territory. Αναπτύσσοντας τον όρο territory, καταγγέλλει τον «καθοριστικό **διαχωρισμό του εδάφους με το κτήριο...**» ως το στοιχείο εκείνο, «που έχει διαβρώσει ολόκληρες περιοχές και τοπία...». Η σκέψη του Gregotti επιχειρεί να προσεγγίσει τις σχέσεις μεταξύ αντικειμένων στον οριοθετημένο ενδιάμεσο χώρο. Σχετικά αναφέρει:

«Οι σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων είναι τόσο σημαντικές όσο τα ίδια τα πράγματα. Οι χώροι μεταξύ των κτηρίων χρειάζεται να σχεδιάζονται τόσο όσο και τα ίδια τα κτήρια. Αν είχαμε τη δυνατότητα να ελέγχουμε την ανάπτυξη πολύ μεγάλων επεμβάσεων (projects), θα φανταζόμασταν ότι επιχειρούμε να προσεγγίζουμε το εδαφικό πεδίο-territory και τα γεωγραφικά, ιστορικά και φυσικά του χαρακτηριστικά... το πρόβλημα έγκειται στο ότι η αρχιτεκτονική τα τελευταία χρόνια ακολουθεί την αντίθετη κατεύθυνση – την κατεύθυνση του αντικειμένου – και αρέσκεται περισσότερο στο να μεγεθύνει ένα αντικείμενο αντί να ενισχύει τις σχέσεις μεταξύ των αντικειμένων.»

(Jenni R., Inderbitzin C. and Topalovic M., "Interview with Vittorio Gregotti", SanRocco 02)

Αναλύοντας τον όρο εδαφικό πεδίο-territory με **χαϊντεγκεριανούς όρους**, δηλαδή ως **σταθερό**, αν και **ενδιάμεσο**

έδαφος, ο Greggoti απευθύνεται στο ζήτημα της «**ανεσιτότητας**» του μοντέρνου ανθρώπου, καλώντας τους αρχιτέκτονες να αποτελέσουν μάρτυρες της ιστορίας του τοπίου σε μία διαχρονική προσπάθεια να συνδέσουν τον μετατοπισμένο άνθρωπο σε έναν τόπο, ανεξαρτήτως έθνους ή πατρίδας. Η προσέγγισή του είναι **ανθρωπογεωγραφική**²⁰ και στοχεύει στην αναθεώρηση των ιεραρχημένων διπόλων του μοντερνισμού. Τα δίπολα και οι εκβιαστικές θέσεις τεχνητό-φυσικό, αστικό-περιαστικό κτλ. αρχίζουν να συνδέονται σε ανατρεπτικές σχέσεις αντιφατικής σύνθεσης αντιθέτων, με την αρχιτεκτονική να γίνεται ένα σύνολο από σχέσεις και αποστάσεις, μια μέτρηση των ερμηνευτικών διαστημάτων. Ο εντοπισμός της ιδιαιτερότητας στην εκάστοτε κατάσταση, περιεχόμενο ή περιβάλλον είναι αυτό που μπορεί να οδηγήσει στην συγκεκριμενοποίηση της αρχιτεκτονικής.

Για τον Gregotti η υλικότητα της φύσης υπονοεί το δεσμό **με τη γη, με το έδαφος, τη σταθερή γεωλογική υποστήριξη**, που υπάρχει κάτω από τη μορφή του τόπου, κάτι το οποίο έχει προκύψει μέσα από ζυμώσεις και έχει καθιερωθεί ως συλλογική μνήμη (Nesbitt, 1996). Καθήκον του μελετητή είναι να διακρίνει την επιτελεστικότητα του εδαφικού πεδίου-territory (ή αλλιώς να εντοπίσει τη σημασία ή τις σημασίες που κατασκευάστηκαν στη συγκεκριμένη συνθήκη) μέσα από την ιστορία του²¹.

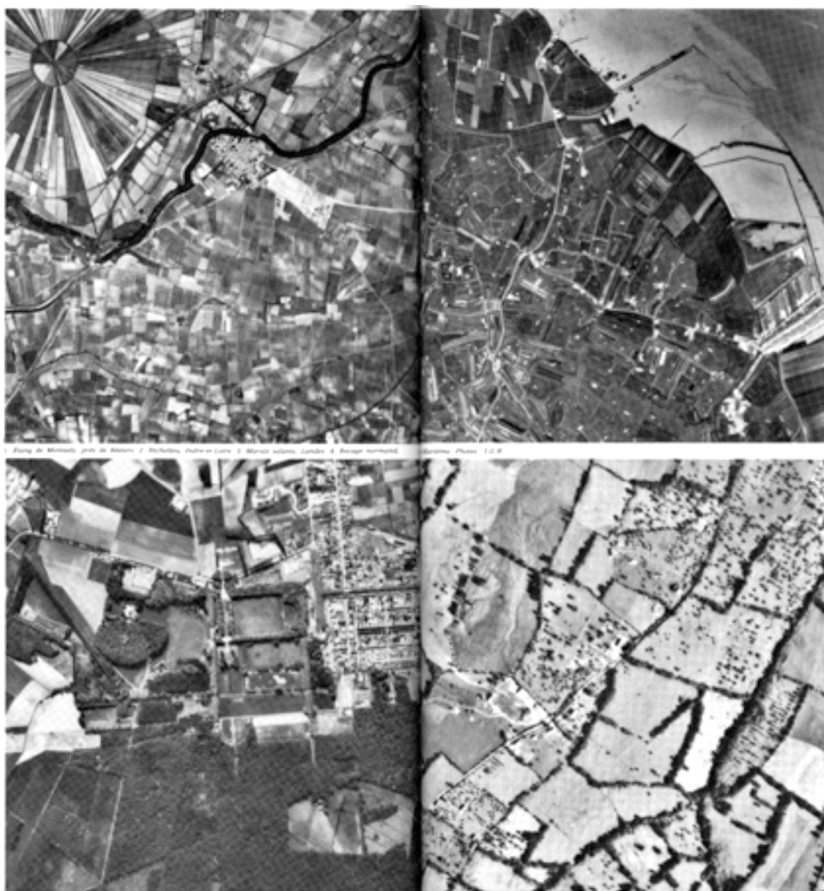
Το εισαγωγικό άρθρο του, με τίτλο «**The Form of the Territory**» (αρχική έκδοση στο περιοδικό Edilizia Moderna το 1966) αποτελεί ένα από τα λιγοστά άρθρα του που έχουν μεταφραστεί από τα ιταλικά, αλλά περιγράφει με μεγάλη σαφήνεια τη μεθοδολογική του προσέγγιση με βάση το περιβάλλον-territory. Για τον Gregotti το *territory* συμπυκνώνει σε ένα **συνεκτικό πεδίο το σύνολο της υλικότητας του τόπου**. Χαρακτηριστικά αναφέρεται «στην

²⁰ Ο Kenneth Frampton κατατάσσει την προσέγγιση του Gregotti ως ανθρωπογεωγραφική και την αρχιτεκτονική του σε αρχιτεκτονική στην οποία η τοπογραφία, η οικολογία, η ιστορία και η κουλτούρα της περιοχής έχουν κεντροβαρή ρόλο. (βλ. OASE#80, editorial).

²¹ Όταν αναφέρεται στην ιστορία του τόπου δεν το κάνει με την έννοια του ιστορικισμού, αντίθετα θεωρεί ιστορική την επιλογή ή όχι ενός συγκεκριμένου τόπου από τον άνθρωπο.

αναγνώριση και γνώση του σύμπαντος ως την υπόσταση της ύλης, η οποία μπορεί να διαμορφωθεί από την αρχιτεκτονική, όταν το τοπίο γίνεται αντιληπτό ως σύνολο». Συνεχίζει παραθέτοντας το παράδειγμα του **πεδίου (champ-field)** και του **συνόλου (ensemble)**, προκειμένου να οργανώσει και να συσχετίσει το πέρασμα από την **αρχιτεκτονική-χωρογραφική κλίμακα** στην **γεωγραφική-εδαφική** και αντίστροφα. Η παρουσία ενός πεδίου(field) εντοπίζεται κάθε φορά που τα ανθρωπογενή ή φυσικά ίχνη καθορίζουν οριοθετημένα μορφολογικά σύνολα. Ένα πεδίο (field), μπορεί να αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου συνόλου (ensemble), είτε να περιλαμβάνει μία σειρά από πεδία. Εδώ, σταδιακά εισάγει το ζήτημα τις κλίμακας και της ανάγκης απομάκρυνσης από το εδαφικό πεδίο, της εξωτερικής οπτικής του παρατηρητή, ή καλύτερα την οπτική από την κατάλληλη απόσταση, ώστε να καταστεί δυνατή η **ταξινόμηση του συνόλου στα υποσύνολά του**, χωρίς αυτό να επιβάλλει την διαφοροποίηση του ενός από το άλλο.

Πιο συγκεκριμένα, επιχειρεί την ερμηνευτική ανάλυση της **υλικής εκφοράς** του εδαφικού πεδίου-territory μέσω **αρχαιολογικής ανασκαφής** και διαδοχικών αλληλοεπικαλυπτόμενων **τομών** στα ιστορικά, ανθρωπογεωγραφικά και πολιτιστικά στοιχεία που το συνδιαμορφώνουν. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που σε όλες τις επανεκδόσεις του άρθρου, τόσο στο περιοδικό *I' Architectured' aujourd'hui* _ No 218 και *OASE* _No 80 οι αρχισυντάκτες επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν την αρχική δομή του άρθρου σε στήλες κειμένου με την αντίστοιχη διάταξη των αεροφωτογραφιών πεδίων(fields) ως σύνολα και υποσύνολα(Εικ.5). Αυτή η ιδέα της **σταδιακής αποκόλλησης** και **αποστασιοποίησης** από τη σύνθετη πραγματικότητα (Greggoti,1996) επαναλαμβάνεται στα γραπτά του ως εργαλείο αναζήτησης της απλότητας, της επιδίωξης της καθαρότητας με στόχο την επιστροφή της υλικότητας στην **ενσάρκωση των πραγμάτων (embodiment of things)** και της αρχιτεκτονικής πράξης που γίνεται με οικονομία εκφραστικών μέσων.

Εικ.5 _ Vittorio Gregotti - Πεδία και Σύνολα

Το territory-εδαφικό του Gregotti είναι ένα **συγκεκριμένο (site-specific)** εδαφικό πεδίο-υπόβαθρο πάνω στο οποίο και σε **δεδομένη χρονική στιγμή** θα εφαρμοστεί η αρχιτεκτονική πράξη μέσω της **μετατροπής** του²². Το περιβάλλον δεν γίνεται αντιληπτό ως το στείρο και ουδέτερο υπόβαθρο του ιστορικού υλισμού. Η

²²Εδώ δεν φαίνεται να διαφοροποιείται ιδιαίτερα από τις αναφορές του Χάιντεγκερ στο «Κτίζειν,Κατοικείν,Σκέπτεσθαι» όταν χαρακτηριστικά αναφέρει στο άρθρο του «territory and architecture » πως «...είναι η μετατροπή (modification) που μεταλλάσσει τον τόπο σε αρχιτεκτονική και εγκαθιδρύει την συμβολική πράξη επαφής με τη γη, με το φυσικό περιβάλλον, με την ιδέα της φύσης ως ολότητα».

υλική εκφορά των **προϋφιστάμενων**²³ **παραγόντων** που το συν-αποτελούν (ιστορικών, γεωγραφικών, φυσικών) το συγκεκριμενοποιούν, μετατρέποντάς το σε **πεδίο δυνητικής τροποποίησης** (territory). **Η μετατροπή του εδάφους θα συμπυκνώνει, σε δεδομένη στιγμή, τη χωρική ερμηνεία, ανασύσταση ή μετατροπή των επάλληλων επιπέδων μνήμης που εντοπίζονται στο περιβάλλον.**

Ο Σημαιοφορίδης υπογραμμίζει πως “η θεωρητική επεξεργασία του Gregotti, προσφέρει τη δυνατότητα λεπτομερειακής παρατήρησης και καταγραφής, ενώ παράλληλα καινοτομεί ως προς τον παραδοσιακό σχεδιασμό, στο βαθμό που απαιτεί την επανεξέταση των τεχνικών εργαλείων που διαθέτουμε για την γραφική απεικόνιση του περιβάλλοντος, που εντοπίζεται ουσιαστικά στον τρόπο αναπαράστασης-αντίληψης-μνημόνευσης ενός πεδίου” (Σημαιοφορίδης:2005,26). Η αρχιτεκτονική που προτείνει ο Gregotti είναι η **“αρχιτεκτονική ενός περιβάλλοντος τοπίου, που αποκαλύπτει δηλαδή τη φύση μέσω της μετατροπής, μέτρησης και χρήσης του τόπου και το τοπίου”**(βλ. Χατζησάββα: 2009). Ο τόπος μετατρέπεται σε πεδίο μέτρησης διαφορών και των αποστάσεων, “με γνώμονα την ταυτότητα, όχι τη ριζική ετερότητα” (ομοίως).

Θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε σχετικά με τις αναλογίες του όρου *territory*, όπως τον χρησιμοποιεί ο Gregotti και του πολιτισμικού τοπίου-cultural landscape του Sauer. Ο Gregotti βέβαια διαφοροποιείται από τον Sauer, μέσω της χρήσης του όρου *territory*, τόσο σε επίπεδο ορολογίας, όσο και σε επίπεδο περιεχομένου. Αφενός ο Sauer στον όρο πολιτισμικό τοπίο, όπως προαναφέραμε, συμπυκνώνεται η χωρολογική σύνθεση των μορφών που παράγει η δραστηριότητα μιας πολιτισμικής ομάδας, σε δεδομένη χρονική περίοδο. Αυτό το κάνει βέβαια υπό καθαρά ανθρωπογεωγραφικό πρίσμα εξέτασης. Ο Gregotti εφορμώντας από μία ανθρωπογεωγραφική και ερμηνευτική οπτική του τόπου, κάνει σχόλιο για την μεθοδολογία της αρχιτεκτονικής πράξης. Στον όρο

²³Σε ένα βαθμό η επιρροή του από τον μέντορα του Gregotti, Ernesto Rogers και ειδικότερα της έννοιας των **«προϋφιστάμενων συνθηκών»** του περιβάλλοντος, διαμορφώνει τη βάση της κριτικής του θεώρησης.

εδαφικό πεδίο-territory πέρα από την αναγνώριση, καταγραφή και συγκέντρωση των επιπέδων(layers), που συνθέτουν το τοπίο-περιβάλλον (το οποίο και θεωρεί βασική υποχρέωση του αρχιτέκτονα), εμπεριέχεται η “η γεωλογική αντίληψη για τον τόπο που ως πολιτισμικό και υλικό ίζημα που οργανώνει το βάθος και την ιδιομορφία της **νέας παρέμβασης** με κάτι που προϋπάρχει στην ιστορία, στην πόλη, στην μνήμη” (βλ. Χατζησάββα: 2009). Εισάγει, δηλαδή, την παράμετρο της δράσης-μετατροπής πάνω στο έδαφος.

4. Διευρύνοντας την έννοια του *Territory*_Σύγχρονες γεωγραφικές Θεωρήσεις σχετικά με τις έννοιες του χώρου και του *territory*

Σε αυτό το κεφάλαιο θα μας απασχολήσουν **σύγχρονες γεωγραφικές θεωρήσεις** για τον **χώρο** και τη σχέση του με τον **χρόνο**, οι εννοιολογικοί **συσχετισμοί και διαφοροποιήσεις του εδαφικού πεδίου-territory με τον χώρο** στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, αλλά και η πιθανή εννοιολογική **μετατόπιση** του επαναπροσδιορισμένου **εδαφικού πεδίου-territory** προς τον **σχεσιακό χώρο** του Harvey, του **Τρίτου Χώρου** του Soja και του Bhabha.

Στην πρώτη ενότητα της εργασίας δόθηκε έμφαση στην πολιτικό-οικονομική διάσταση της έννοιας του εδαφικού πεδίου-territory ως εκφορά της εθνικής κυριαρχίας, της εδαφικής επικράτειας. Ωστόσο, κρίνεται απαιτητή η επιδίωξη της δημιουργικής σύνδεσης της έννοιας *territory* με την έννοια του χώρου. Ο Elden υποστηρίζει μεταξύ άλλων πως το εδαφικό πεδίο-territory είναι κάτι που υπερβαίνει τις έννοιες της γης (land) και του εδάφους (terrain). Επιχειρείται η απόδοση της αναδυόμενης έννοιας του “χώρου” ως πολιτικής κατηγορίας δηλαδή του χώρου ως προϊόν ιδιοκτησίας, διανομής, χαρτογράφησης, υπολογισμού, οριοθέτησης και ελέγχου (Elden: 2010β). Συνεχίζει μάλιστα ισχυριζόμενος ότι το *territory* μπορεί να γίνει περισσότερο κατανοητό μέσω της εξέτασης της σχέσης του κράτους και της αναδυόμενης κατηγορίας του “χώρου”. Ωστόσο, αυτή η συσχέτιση θα δεχθεί στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη συνθήκη μια ραγδαία μεταβολή.

Η κατανόηση των νέων χωρικών συνθηκών και αντιλήψεων δεν μπορεί να γίνει χωρίς να προηγηθεί μία αναφορά στη μετάβαση από την αιτιοκρατία και τα γραμμικά συστήματα ανάλυσης, στο μεταστρουκτουραλισμό και τα δυναμικά συστήματα ανάλυσης τόσο στη γεωγραφία, τις κοινωνικές επιστήμες και τις μετα-αποικιοκρατικές σπουδές. Αυτή η αναφορά κρίνεται απαιτητή προκειμένου να κατανοήσουμε σε δεύτερο επίπεδο τις ιδέες του

Lefebvre για τον κοινωνικά παραγόμενο χώρο, του **Harvey** για τον απόλυτο, σχετικό και σχεσιακό χώρο, της **Massey** για τις πολλαπλότητες του χώρου και τέλος των **Soja** και **Bhabha** για τον “**Τρίτο**” χώρο. Ευελπιστούμε πως μέσω των παραπάνω θα καλλιεργηθεί η συζήτηση για την αναμόρφωση της έννοιας **εδαφικό πεδίο-territory** από έννοια που σχετίζεται με την κρατική εδαφο-κυριαρχία σε ανοιχτή έννοια που αφορά την **ισορροπία άσκησης εξουσίας εντός των κοινωνικών διεργασιών**.

Διανύοντας τη Μετά-Φορντική παγκοσμιοποιημένη κοινωνία των δικτύων πολλοί μελετητές επιχείρησαν να ανασκευάσουν την έως τότε καθιερωμένη αντίληψη για τον χώρο, ως στατικό, αυτόνομο, δοχείο-υποδοχέα, αποκλεισμένο από τις κοινωνικές διαδικασίες. Αυτή η αντίληψη οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην επικράτηση της Νευτώνειας απόλυτης οπτικής του χώρου(17ο αι. κ. έπειτα) (Warf-Arias: 2009). Όπως αναφέρει ο Warf, ο Νεύτωνας αντιλαμβανόταν τόσο τον **χώρο** όσο και τον **χρόνο** ως “*αφηρημένες, απόλυτες οντότητες, ανεξάρτητες από τις μονάδες μέτρησής τους...η ύπαρξή τους ήταν απόλυτη, γιατί η πραγματικότητά τους παρέμενε ίδια ανεξάρτητα με το τι εμπεριείχαν ή με το σύστημα αναφοράς στο οποίο γινόταν η μέτρησή τους*”. Η **αιτιοκρατία** και ο **θετικισμός** ως φιλοσοφικές τάσεις, παραγόμενες από τις θεωρίες του Νεύτωνα αποδείχθηκαν πανίσχυρο κατευθυντήριο υπόβαθρο εξήγησης και κατανόησης του κόσμου για πολλούς αιώνες. Σύμφωνα με αυτές τα πάντα στο σύμπαν εξηγούνται ως προϊόν μιας σχέσης **αιτίας-αποτελέσματος**.

Η Χρυσοχοΐδη²⁴ αναφέρει ότι “*σύμφωνα με τη Νευτώνεια-αιτιοκρατική λογική, το σύμπαν λειτουργεί βάσει κάποιων νόμων, που αν κανείς τους ορίσει και τους συνδυάσει κατάλληλα, θα εξηγήσει όλα τα φαινόμενα που παρατηρούμε*”. Το πνεύμα ερμηνείας του **Κόσμου** στηρίχτηκε στη συγκρότηση του Κόσμου ως μία πολύ συγκεκριμένη-σχεδόν αμετακίνητη- **αλληλουχία μερών** που υπακούουν μονάχα σε σχέσεις αιτίας -αποτελέσματος. Αυτή η οπτική είχε αποτυπωθεί ακόμα και μέσω της αναπαράστασης της

²⁴ Χρυσοχοΐδη Ε., (2011), Διατριβή με τίτλο: *Το διάγραμμα ως νοητικό εργαλείο στις δυναμικές διαδικασίες σχεδιασμού*, ΕΜΠ-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, κεφ. 3.2.2.1

γήινης επιφάνειας. Όπως σημειώνει η Massey “ο γεωγραφικός χώρος θεωρήθηκε διαιρεμένος, χωρισμένος σε τοποθεσίες, τόπους, περιοχές (*localities, places, regions*)...”²⁵.

Η ισχύς και η επικράτηση των ιδεών του Νεύτωνα, από την Αναγέννηση και έπειτα αποδείχθηκε καθοριστική για τη διαμόρφωση των ιδεών ερμηνείας του Κόσμου. Παρόλα αυτά, ο **Leibnitz** αμφισβήτησε σθεναρά τη Νευτώνεια θεώρηση για τον απόλυτο χώρο και χρόνο. Ο Leibnitz δεν μπορούσε να δεχτεί την ιδέα του απόλυτου χώρου και χρόνου. Αντιθέτως υποστήριζε τη **σχετική συνύπαρξη των δύο εννοιών**, οι οποίες δεν μπορούν να υφίστανται ανεξάρτητα η μία από την άλλη και γίνονται κατανοητές μέσα από το εκάστοτε **πλαίσιο ερμηνείας** (Warf-Arias: 2009). Οι αντιρρήσεις του Leibnitz δεν έγιναν ευρέως αποδεκτές, ειδικότερα στην περίοδο ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος και των πρώτων δειγμάτων του μοντερνισμού²⁶, με αποτέλεσμα η Νευτώνεια οπτική να εμφανίζεται ως επικρατούσα για πολύ καιρό (όπως προαναφέραμε). Ωστόσο, τόσο στη φιλοσοφία όσο και στην επιστήμη, έμφαση άρχισε να δίνεται στη **συμπύεση του χωροχρόνου**, όπως προέκυψε μέσα από την **Γενική και Ειδική θεωρία της Σχετικότητας** του **A.Einstein**. Σύμφωνα με αυτές χρόνος και ο χώρος παύουν να θεωρούνται δύο απόλυτες, αυτόνομες και ανεξάρτητες έννοιες. Ο χωροχρόνος συντίθεται από τις τρεις διαστάσεις του χώρου (x,y,z) και από μία τέταρτη διάσταση, αυτή του χρόνου. Ο χώρος και ο χρόνος δεν “χωρίζονται πλέον σε σύστημα από τρισδιάστατες συντεταγμένες που εξελίσσεται στο μονοδιάστατο χρόνο, αλλά είναι ένα αδιάσπαστο σύνολο, όπου οι τέσσερις συντεταγμένες συνυπάρχουν χωρίς διάκριση” (Χρυσοχοϊδη Ε., 2011, σελ.111).

²⁵ Δεν είναι τυχαίοι οι πειραματισμοί του Buckminster Fuller για τον Dymaxion map, όταν προσπαθούσε να προτείνει διαφορετικές απεικονίσεις της γήινης επιφάνειας, οι οποίες απεικονίσεις στοχεύαν στην ενοποίηση της ανθρωπότητας και όχι στον διαχωρισμό της.

²⁶ Σαφέστατα οι σχέσεις αιτιατού αποτελέσματος μπορούσαν να στηρίξουν θεωρητικά τον μοντέρνο ορθολογιστικό μοντέλο που υπαγόρευε το *form follows function* - η μορφή ακολουθεί τη λειτουργία.

Παρά την καθιέρωση των αιτιοκρατικών σταθερών, σταδιακά άρχισε να γίνεται προφανές ότι προβλήματα που αφορούσαν τους πιο σύνθετους τομείς της φυσικής, της μετεωρολογίας και της βιολογίας δεν ήταν δυνατόν να εξηγηθούν και να ερμηνευτούν βάσει αυτών. Ομοίως στους τομείς των **κοινωνικών επιστημών** και της **ανθρωπογεωγραφίας**, οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονταν στα διάφορα χωρικά περιβάλλοντα παρουσίαζαν ιδιαιτερότητες αυξημένης **πολυπλοκότητας**, για να μπορούν να ερμηνευτούν βάσει **απλής γραμμικής λογικής**²⁷. Έτσι, η αμφισβήτηση των αιτιοκρατικών προσεγγίσεων, η κριτική των στρουκτουραλιστών σχετικά με την υπεροχή του χρόνου πάνω στο χώρο²⁸, οι θεωρίες του Leibniz για τη σχεσιακή σύνθεση χώρου και χρόνου και του Einstein για τη συμπίεση του χωροχρόνου, όλα αυτά καθώς και άλλα που δεν αναφέρουμε στο πλαίσιο αυτής της ερευνητικής εργασίας, σταδιακά οδήγησαν στην εξήγηση των πραγμάτων ως μέρη δυναμικών - ατελών συστημάτων, συνεχώς ανοιχτών σε μετατροπές και ερμηνείες.

4.1. Από τις επιφάνειες στα δίκτυα μέσα από τη σκέψη των D. Harvey και D. Massey

Σε αυτό το κεφάλαιο κρίνεται σκόπιμο να αναδείξουμε την αναδυόμενη σημασία του σχεσιακού χώρου και την ενεργοποίησή του ως πεδίου ερμηνείας από τις κοινωνικές επιστήμες και τον κλάδο της ανθρωπογεωγραφίας. Όπως προαναφέρθηκε ο χώρος παύει να γίνεται αντιληπτός ως ένα στατικό δοχείο-υπόβαθρο και ως εννοιολογικό υπό-προϊόν του χρονικού παράγοντα. Αντιθέτως εμπεριέχει τον χρόνο (χωρο-χρόνος), εκφράζεται μέσα από δυναμικά συστήματα και διατηρεί διαρκώς **ενεργές συνθήκες** έκφρασης και

²⁷ “Στα Νευτώνεια υπολογιστικά συστήματα η έμφαση δίνεται σε εξωγενείς παράγοντες-δυνάμεις(αιτία), όπως η βαρύτητα, που προκαλούν επιπτώσεις ανάλογες με το αίτιο” (Χρυσοχοϊδή Ε. :2011, σελ.97)

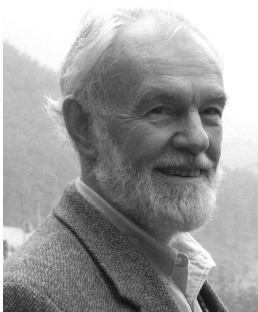
²⁸ αν και σε αρκετές περιπτώσεις το αποτέλεσμα της αντίδρασης ήταν το αντίθετο, δηλαδή να επικρατήσει ο χώρος πάνω στο χρόνο (Βλ Massey: 2001)

μετατροπής της ερμηνείας του. Αυτή η στροφή στη θεώρηση του χώρου έχει μεγάλη επιρροή και στην ερμηνεία του εδαφικού πεδίου-territory καθώς αυτό μετατρέπεται σε μία χωροχρονική τομή, μοναδικής ερμηνείας που παράγεται και παράγει συγκεκριμένες συνθήκες. Ο Raffestin σχολιάζει ότι **χώρος και εδαφικό πεδίο-territory** δεν ταυτίζονται σαν έννοιες. Ο χώρος (ο απόλυτος) προϋπάρχει του εδαφικού πεδίου-territory, καθώς το τελευταίο παράγεται από τον χώρο μέσω της δράσης κάποιου παράγοντα²⁹. Τι γίνεται όμως όταν ανοιγόμαστε στο σχεσιακό χώρο (και όχι στον απόλυτο); Ποια είναι τότε η ερμηνεία του εδαφικού πεδίου-territory και πώς μπορεί να εκφραστεί μέσω της σχεσιακής θεώρησης του χώρου;

Όπως εξετάστηκε προηγούμενα, η πολιτική οργάνωση του μοντέρνου γεωγραφικού χώρου εκφράστηκε μέσω των οριοθετημένων, κυρίαρχων, εθνικών κρατών προωθώντας την ιδέα της χωρικής σταθεράς (“spatial fix”) και μιας ισομορφικής αντίληψης του “εδάφους”, στοιχεία που άφηναν λιγοστά περιθώρια αλληλεπίδρασης μεταξύ των γεωγραφικών σχηματισμών. Ο κόσμος και ο χώρος γίνονταν αντιληπτοί ως μία **συνεχής επιφάνεια** και ως τέτοια απεικονίζονταν. Στη νέα εποχή της παγκοσμιοποίησης, οι νέοι μηχανισμοί λειτουργίας των μεταφορών και του εμπορίου, οι τηλεπικοινωνίες και το διαδίκτυο άρχισαν να ανατρέπουν την αντίληψη του χώρου και του κόσμου ως επιφάνεια και να εισάγουν νέες δικτυακές παραμέτρους στον τρόπο της χωρικής εμπειρίας. Η σταθερή μετάβαση από τις εθνικές αγορές στις παγκόσμιες, υποβάθμισε τη σύνδεση με μοντέλα προσδεσμένα σε απομονωμένες τοποθεσίες (localities). Τέτοιες αλλαγές αποδίδουν διαφορετικά νοήματα στην απόσταση, στα οποία οι τοπολογικές σχέσεις αποκτούν μεγαλύτερη βαρύτητα. Ωστόσο, όσο οι κοινωνικο-υλικές συνθήκες του μοντερνισμού υποχωρούσαν υπό τις περίπλοκες γεωγραφίες του παγκοσμιοποιημένου Μετα-Φορντισμού, η αντίληψη της Γεωγραφίας άρχισε να αντικαθίσταται από νέες κατανοήσεις του χώρου. Άλλωστε όπως πολύ χαρακτηριστικά σημειώνει η Massey ο **χώρος δεν μπορεί να θεωρείται επιφάνεια γιατί είναι εγγενώς “διασπασμένος”**. Το

²⁹ Βλ. Elden Stuart, (2013), σελ. 5.

εδαφικό πεδίο-territory, ως ανοιχτό δίκτυο, δεν μπορεί πλέον παρά να ακολουθήσει την πορεία των μεταστρουκτουραλιστικών και ριζοσπαστικών γεωγραφικών θεωρήσεων για τον χώρο.

Εικ.6

Ο **D. Harvey** (Εικ.6), ως ριζοσπαστικός γεωγράφος, τόνισε ιδιαίτερα τη **σχεσιακή διάσταση του χώρου**, ως χώρου που μπορεί να εμπεριέχει ταυτόχρονα πολλαπλές ερμηνείες, οι οποίες παράγουν και παράγονται από μοναδικά χωροχρονικά αποτελέσματα. Διαχώρισε τον χώρο στις τρεις διαστάσεις προκειμένου να καταλήξει ότι και οι τρεις εμπεριέχονται σαν ολότητα στην τελευταία, δηλαδή στη σχεσιακή διάσταση. Η στάση που υιοθετεί και προτείνει ως προς την κατανόηση του χώρου βασίζεται στην τριαλεκτική ταυτόχρονη συνύπαρξη του απόλυτου, σχετικού και σχεσιακού χώρου.

“Αν θεωρήσουμε τον χώρο ως απόλυτο τότε αποκτά αυτοαναφορική υπόσταση και η ύπαρξή του εμφανίζεται ανεξάρτητη από την ύλη. Η οπτική του σχετικού χώρου έχει να κάνει με την κατανόηση του χώρου ως σχέση μεταξύ αντικειμένων η οποία υφίσταται αποκλειστικά και μόνο χάρη στην ύπαρξη και τη συσχέτιση αυτών των αντικειμένων. Ο χώρος μπορεί να γίνει κατανοητός ως σχετικός και υπό μία άλλη έννοια και επιλέγω να αποκαλώ αυτήν την έννοια σχεσιακή - όπως θεωρείται από τον Leibniz, δηλαδή ως χώρος ο οποίος εμπεριέχεται στα αντικείμενα με την έννοια ότι ένα αντικείμενο μπορεί να υπάρχει εφόσον εμπεριέχει και αναπαριστά εντός του σχέσεις με άλλα αντικείμενα”

(Harvey: 2004,σελ. 2)

Αναπτύσσοντας περαιτέρω τη σκέψη του Harvey ο **απόλυτος (absolute)** χώρος είναι ο στατικός χώρος που αντιστοιχεί στις θεωρίες του Νεύτωνα και στη φιλοσοφία του Ντεκάρ. Αυτός, που

μέσα στο πλαίσιο του καταγράφουμε και σχεδιάζουμε γεγονότα. Συμπληρώνει ότι “*συνήθως αναπαρίσταται ως ένα προϋπάρχον και αμετακίνητο πλέγμα που επιδέχεται κανονικοποιημένη μέτρηση και είναι ανοιχτό σε υπολογισμό...στον κόσμο του απόλυτου χώρου μπορούν να εξοβελιστούν όλες οι αβεβαιότητες και αμφισημίες και μπορούν ανεμπόδιστα να ευδοκιμήσουν οι ανθρώπινοι υπολογισμοί [...] είναι ο χώρος της ύλης, της τοπογραφικής αποτύπωσης και των πρακτικών της μηχανικής*”. Γεωμετρικά εκφράζεται μέσω της Ευκλείδειας γεωμετρίας ενώ κοινωνικά αφορά στον “χώρο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και άλλων επίσημα οριοθετημένων εδαφικών περιοχών”.

Σε δεύτερο επίπεδο, μεταβαίνοντας στην ανάπτυξη του ορισμού του **σχετικού(relative) χώρου**, υποστηρίζει πως συνδέεται με τις θεωρίες του Einstein και τις μη Ευκλείδειες γεωμετρίες. Ο χώρος αναγνωρίζεται ως σχετικός τόσο λόγω της ύπαρξης πολλών γεωμετριών που κάποιος μπορεί να επιλέξει, όσο και από το ότι “*το χωρικό πλαίσιο εξαρτάται σημαντικά από εκείνο με το οποίο σχετίζεται αλλά και από το πλαίσιο αναφοράς του ερευνητή*”. Γλωσσικά η έμφαση μετατοπίζεται από τη διάκριση του χώρου και του χρόνου ως δύο ανεξάρτητες οντότητες, στην χωροχρονικότητα (spatiotemporality). Η σχετική διάσταση του χώρου διαλύει τις αντιλήψεις τις συσχετισμένες με μοναδικές τοποθεσίες (localities) στο χώρο , που προσδιορίζονται ως συνοριακά ορισμένες περιοχές. Αντίθετα εισάγει την ύπαρξη πολλαπλοτήτων τοποθεσιών οι οποίες αλληλοσυνδέονται με κάποιο σημείο αναφοράς (Harvey: 2004).

Καταλήγοντας στη **σχεσιακή (relative)** διάσταση του χώρου, ο Harvey την ανάγει στις θεωρίες του Leibniz, ο οποίος αντιτάχθηκε στη θεολογική προσέγγιση του Νεύτωνα. Έτσι καταλήγει πως “**ο σχεσιακός χώρος και χρόνος δεν μπορούν να υπάρχουν έξω από τις διαδικασίες που τους ορίζουν. Οι ίδιες οι διαδικασίες δεν προκύπτουν στον χώρο, αλλά προσδιορίζουν το ίδιο τους το χωρικό πλαίσιο**”. Με λίγα λόγια ο σχεσιακός χώρος εκ φύσεως δεν μπορεί να αναλυθεί βάσει αντικειμενικών σταθερών (βλ. Αβδίκος: 2010) ή όπως γράφει ο Harvey “*ένα γεγονός ή πράγμα σε ένα σημείο στο χώρο δεν μπορεί να γίνει κατανοητό προσφεύγοντας μόνο σε ό,τι υπάρχει στο σημείο αυτό. Εξαρτάται από τα πάντα που*

συμβαίνουν γύρω του” (Harvey: 2005, σελ.24). Για τον Harvey η σχεσιακή υπόσταση του χωρο-χρόνου είναι σε θέση να αναδιαμορφώσει τις ιδέες σχετικά με τη δόμηση των ταυτοτήτων στα προηγούμενως στατικά χωρικά πλαίσια. Ανοίγει τη συζήτηση γύρω από πεδία σύστασης πολιτικών ταυτοτήτων, στα οποία τα εξωτερικά ερεθίσματα και επιρροές εσωτερικοποιούνται μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες στο χρόνο.

Εικ.7

Η **D. Massey** (Εικ.7) επίσης ασχολείται με το σχεσιακό χώρο εστιάζοντας στην ύπαρξη **πολλαπλοτήτων** και στη **σύσταση των ταυτοτήτων** και της **διαφοράς** στο χώρο, μέσα στο ευρύτερο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Προσεγγίζει το χώρο υποστηρίζοντας ότι *“οι συγκεκριμένες κατανοήσεις (για παράδειγμα του χώρου) γίνονται κατάλληλες σε συγκεκριμένες στιγμές χωρο-χρόνου και από συγκεκριμένες (πολιτικές) προοπτικές”* (Massey: 2001, σελ. 38). Τρεις είναι οι βασικοί πυλώνες της

σκέψης της για το χώρο ως έννοια. Πρώτον το ότι ο **“χώρος είναι προϊόν αλληλεξαρτήσεων”**. Δεύτερον ότι ο χώρος εμφανίζεται ως **“η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα... ξεχωριστές τροχιές...περισσότερες από μία φωνές”**. Και τρίτον πως ο χώρος **“βρίσκεται πάντα σε μία διαδικασία γίνεσθαι, διαμορφώνεται συνεχώς, δεν τελειώνει ποτέ, δεν κλείνει ποτέ”**. Για τη Massey δεν υφίσταται **a priori** καθορισμένος χώρος και **a priori** αλληλοσυνδέσεις σημείων. Τα πάντα στο χώρο είναι **προϊόντα αλληλοσυσχετίσεων** και δημιουργούνται μέσα από **τυχαίες αντιπαραθέσεις**. Η Massey αντιτίθεται στην ντετερμινιστική παραδοχή των εσωτερικά τοπικά παραγόμενων, εκ των προτέρων συγκροτημένων ταυτοτήτων και κουλτούρας. Αντίθετα, προτείνει μια πιο ανοιχτή **“θεώρηση του χώρου και των τόπων, καθώς και της ταυτότητας των τόπων, των περιοχών και των εθνών, ως εν μέρη προϊόντα αλληλεπίδρασης [...] Είναι μία πρόταση για να αναγνωρίσουμε το χώρο ως τη σφαίρα της διασταύρωσης, ή όχι,**

αυτών των τροχιών - εκεί που συνυπάρχουν, αλληλοεπηρεάζονται, μάχονται”.

Ερμηνεύοντας τη σκέψη των Harvey και Massey έχουμε την αίσθηση ότι η αναφορά στο σχεσιακό χώρο δεν αφορά έναν και μοναδικό χώρο, αλλά συντίθεται από **πολλούς χώρους**. Χώρους που χαρακτηρίζονται από μερική αυτονομία και πολύπλοκη πολλαπλότητα και ως εκ τούτου είναι μοναδικοί. Το ριζοσπαστικό είναι πως πλέον δεν αποτελούνται από τις σφιχτές δομές που είχαν σαν απόρροια τα κλειστά συστήματα κατανόησης. Είναι χώροι που δεν έχουν όρια. Οι αλληλεπιδράσεις με τα στοιχεία που τους περιβάλλουν και τους αποτελούν προκύπτουν “ασυνάρτητα”(Massey:2001). Αυτοί οι **χώροι μοναδικότητας** (singularities) ή αν θα μπορούσαμε να πούμε αυτά τα **εδαφικά πεδία - territories** λειτουργούν ως “ανοιχτά” δίκτυα και αποδέχονται την ταυτόχρονη **συνύπαρξη** διαφορετικών **ταυτοτήτων**, διαφορετικών **“άλλων”** και **πολλαπλών αφηγήσεων**.

Η ίδια η έννοια του εδαφικού πεδίου-territory τείνει σε διαρκείς ερμηνευτικούς στροβιλισμούς και επαναπροσδιορισμούς. Οι ερμηνείες της μέσα από τη δεξαμενή της πολιτικής γεωγραφίας, ίσως να είναι ανεπαρκείς για να περιγράψουν την εξέλιξη της έννοιας. Ο Cox υποστηρίζει πως η έννοια δύναται να ξεδιπλωθεί ακόμα περισσότερο μέσα από το **κίνημα της κοινωνικής θεωρίας και της γεωγραφίας** (STGM-Social Theory and Geography Movement, όπως το αποκαλεί). Η **νέα εκτίμηση** για το **εδαφικό πεδίο-territory**, έχει αφενός μεν να κάνει με την **εξουσία (power)** αλλά όχι απαραίτητα με την εξουσία που ασκείται από κάποιο κράτος ή μια συγκροτημένη ιεραρχία. Αν αναλογιστούμε τη χρόνια εμπλοκή του εδαφικού πεδίου-territory με τις κοινωνικές σχέσεις, τότε το **εδαφικό πεδίο-territory** λειτουργεί ως **πυκνωτής-αντανάκλαση των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης**, συσχετισμών που μπορούν να αφορούν ζητήματα φύλου, φυλής, κοινωνικής τάξης κτλ. (Cox: 1991). Προτείνει να εξετάσουμε το εδαφικό πεδίο-territory ως αναδυόμενη **“αρένα” συγκρούσεων [...]** ως μια **τοπικά εκφρασμένη κοινωνική δομή...που ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ των πολιτικών μερών, ψηφοφόρων, οργανισμών κτλ.** Το εδαφικό πεδίο-territory έχει τόσο ιστορική όσο και γεωγραφική

βάση. Ιστορική γιατί είναι έννοια ρευστή στο χρόνο, που παράγεται και μεταλλάσσεται συνεχώς. Γεωγραφική γιατί από τη μία αποτελεί εργαλείο οργάνωσης-ταξινόμησης του κόσμου και από την άλλη παρουσιάζει ανισότητες στην ανάπτυξή της (Elden: 2010β).

4.2. Ο “Τρίτος Χώρος” _ Το περιθώριο ως πυκνωτής ετερότητας και έκφρασης της Διαφοράς (E.Soja, H.K.Bhabha)

Εικ.8

Από τη δεκαετία του 1980 μέχρι και το τέλος της ζωής του η θεωρητική σκέψη του Edward Soja³⁰ εστιάστηκε πάνω στην ισορροπία της κριτικής γύρω από τον χωρικό, κοινωνικό και ιστορικό προβληματισμό (γεωγραφία, κοινωνία, ιστορία).

Σύμφωνα με τον Soja έχουν επικρατήσει δύο μέθοδοι σκέψης και ανάλυσης του χώρου. Η μία ερμήνευε την ανθρώπινη γεωγραφία κυρίως ως **δομή υλικών μορφών, χαρτογραφήσιμα «πράγματα στο χώρο»**, και η άλλη πιο εναλλακτική εκδοχή έδινε έμφαση στις **«σκέψεις-ιδέες σχετικά με τον χώρο»**, τις πνευματικές ή **ιδεατές αναπαραστάσεις** αυτών των υλικών, χαρτογραφήσιμων μορφών³¹. Πρόθεσή του είναι η αποδόμηση της επικρατούσας διαλεκτικής για την ανάλυση του χώρου και η εποικοδομητική ανασύστασή της μέσω της εισαγωγής της έννοιας του **«άλλου»** και της **διαφοράς**, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η συλλογιστική του πορεία στηρίζεται στη συνδυαστική

³⁰ Ο Edward Soja (1940-2015) μεταμοντέρνος πολιτικός γεωγράφος διετέλεσε διακεκριμένος καθηγητής πολεοδομίας στο UCLA και στο London School of Economics. Θεωρείται ένας από τους κορυφαίους θεωρητικούς του Χώρου και τιμήθηκε το 2015 με το βραβείο Vautrin Lud Prize (αντίστοιχο νόμπελ γεωγραφίας)

³¹Βλ. Συνέντευξη στο Distinktion: Journal of social Theory, vol. 3, 2002, issue1

ανάγνωση των ιδεών του Φουκώ για τις ετεροτοπίες³² και τους «άλλους χώρους» και της σκέψης του Lefebvre για την κοινωνική παραγωγή του χώρου.

Στο βιβλίο του «*ThirdSpace :Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*», αναπτύσσει τη σκέψη του γύρω από τον **Τρίτο Χώρο** αφορμώμενος από την τριάδα ανάλυσης της κοινωνικής παραγωγής του χώρου του Lefebvre και εμπλουτίζει το νόημα της κάθε μίας από τις τρεις χωρικές συνιστώσες όπως διατυπώθηκαν στο έργο του Lefebvre *The production of space*. Σκοπός του Soja είναι να δομήσει την δική του οπτική γύρω από αυτό που ονομάζει **Τρίτοχώρο** ή **Thirdspace** προκειμένου να αντικαταστήσει την πρώιμη κοινωνικοχωρική διαλεκτική με μία τριαλεκτική (Χωρικότητα-Κοινωνικότητα-Ιστορικότητα). Οι τρεις συνιστώσες χωρικής ανάλυσης του Lefebvre (στις οποίες στηρίζεται ο Soja) αφορούν διαδοχικά στον **αντιληπτικό χώρο** ή τον χώρο ως φυσική κατασκευή (**espace percu**, perceived space), στον **χώρο ως πολιτισμική αναπαράσταση** (**espace concu**, conceived space) και στον **χώρο ως ζωντανή εμπειρία** (**espace vecu**, lived space)³³.

Ο Soja σε πρώτο επίπεδο αναλύει τον πραγματικό, απτό χώρο, που μπορεί να μετρηθεί και να περιγραφεί. Αυτό τον χώρο στον οποίο προσδένονται οι ουσιολογικές προσεγγίσεις των χωρικών επιστημών (τουλάχιστον οι πρώτες προσεγγίσεις), χάρη στην κυριαρχία της υλικότητάς του, τον επαναπροσδιορίζει ως

³² «Η ετεροτοπία δύναται να αντιπαραβάλλει σε έναν πραγματικό χώρο διάφορους χώρους, διάφορους τόπους, ασύμβατους μεταξύ τους... έχουν μία λειτουργία σε σχέση με τον εναπομείναντα χώρο. Αυτή η λειτουργία ξεδιπλώνεται μεταξύ δύο αντιθετικών πόλων. Ο ρόλος τους είτε είναι η δημιουργία ενός χώρου παραισθήσεων που εκθέτει κάθε πραγματικό χώρο, όλους τους τόπους από τους οποίους αποτελείται η ανθρώπινη ζωή...είτε , αντιθέτως, ο ρόλος τους είναι η δημιουργία ενός άλλου χώρου, ενός άλλου πραγματικού χώρου , τέλειου και λεπτομερώς διατεταγμένου, τόσο καλά οργανωμένου όσο ο δικός μας είναι ακατάστατος , λάθος δομημένος και μπερδεμένος. Αυτός ο τελευταίος τύπος θα είναι η ετεροτοπία , όκι της παραίσθησης αλλά της αποκατάστασης, και αναρωτιέμαι αν κάποιες από τις αποικίες λειτούργησαν κάπως με αυτόν τον τρόπο»(Foucault: 1986)

³³ Οι έννοιες αποδίδονται στα ελληνικά βάσει της μετάφρασης της Χατζησάββα: 2009

Πρωτοχώρο³⁴ ή **Firstspace**. “Οι επιστημολογικές προσεγγίσεις του Πρωτοχώρου (οι οποίες κυριάρχησαν στη συγκρότηση της χωρικής γνώσης για αιώνες) εστίαζαν στην αναλυτική αποκρυπτογράφηση του αντιληπτικού χώρου, σε εκείνη την υλική-φυσική χωρικότητα, η οποία γινόταν απ’ευθείας κατανοητή μέσω εμπειρικών υπολογισμών παραμέτρων: ως προς τις απόλυτες και σχετικές θέσεις πραγμάτων και δραστηριοτήτων, τοποθεσιών και καταστάσεων [...] ως προς τις χειροπιαστές και χαρτογραφήσιμες γεωγραφίες της καθημερινότητας, από τις συναισθηματικές και συμπεριφορικές χωρικές “φούσκες”, που αόρατα περιβάλλουν τα σώματά μας, μέχρι την πολύπλοκη χωρική οργάνωση των κοινωνικών πρακτικών που διαμορφώνουν τους “χώρους δράσης” μας μέσα στα νοικοκυριά, στα κτίρια, στις γειτονιές, στα χωριά, στις πόλεις, στις περιοχές, στα έθνη, στα κράτη, στην παγκόσμια οικονομία και στην παγκόσμια γεωπολιτική. [...] (αυτές οι προσεγγίσεις) προσκολλούνται στην υλική μορφή των πραγμάτων στο χώρο: η ανθρώπινη χωρικότητα (*spatiality*)³⁵ εξετάζεται κυρίως ως αποτέλεσμα ή προϊόν” (Soja: 1996,σελ.75-76).

Σε δεύτερο επίπεδο ο Soja εστιάζει στον Δεύτερο Χώρο αφορμώμενος από το χώρο του Lefebvre ως **πολιτισμική αναπαράσταση**³⁶. Ο **Δεύτερος χώρος** είναι ο χώρος των **ιδεών**, αυτός που συγκεντρώνει τις αναπαραστάσεις και τις κοινωνικές φαντασιακές προβολές. Σε αυτό τον χώρο, που δομείται μέσω των χωρικών διεργασιών του μυαλού, η υλική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή κυρίως μέσω της σκέψης, ως *res cogito*. (Soja: 1996). Ο

³⁴ Παρατηρούμε ότι εννοιολογικά ο *Πρωτοχώρος* του Soja κινείται σχεδόν παράλληλα με τον απόλυτο χώρο του Harvey.

³⁵ Με τον όρο *spatiality* προσδιορίζει τον **κοινωνικά παραγόμενο χώρο**, ξεφεύγοντας από την νατουραλιστική αντίληψη του χώρου ως φυσική, γεωμετρική εικόνα, αποσπασμένου από το κοινωνικό συγκείμενο και δράση (βλ. Soja, 1989, σελ. 80).

³⁶ Δηλαδή “ένας εννοιολογικά δομημένος χώρος, αυτός των επιστημόνων, σχεδιαστών, πολεοδόμων, των καλλιτεχνών, όλων εκείνων που ταυτίζουν το κάθετί που βιώνεται και γίνεται αντιληπτό με τον χώρο των ιδεών”, όπως τον ορίζει ο Lefebvre. Ο Soja σημειώνει πως για τον Lefebvre αυτός είναι ο κυρίαρχος χώρος σε κάθε κοινωνία, καθώς περιλαμβάνει τις αναπαραστάσεις της εξουσίας και της ιδεολογίας, του ελέγχου και της επιτήρησης (Soja, 1996, σελ.67)

Soja συμπληρώνει: “Αυτός ο ιδεατός χώρος είναι επίσης συνδεδεμένος με τις σχέσεις παραγωγής, ειδικότερα, βάση της τάξης ή του σχεδιασμού που επιβάλουν.... αυτός ο **Δεύτερος Χώρος** όπως τον ονομάζω, είναι ο πρωταρχικός χώρος της ουτοπικής σκέψης και οράματος, όσων προσπαθούν να αποκρυπτογραφήσουν τα σημάδια, είναι ο χώρος της δημιουργικής φαντασίας κάποιων καλλιτεχνών και ποιητών” (Soja: 1996,σελ.75-76)

Ως απόρροια της συμβολικής λειτουργίας του Δεύτερου χώρου (ως ένας κόσμος ορθολογιστικής ερμηνευτικής σημασιολόγησης), σε αρκετές περιπτώσεις ο Πρωτοχώρος, παρόλο που εξακολουθεί να υπάρχει, τείνει να απορροφηθεί από τις επιστημολογικές προσεγγίσεις του Δεύτερου, σύμφωνα με τις οποίες η “φανταστική γεωγραφία τείνει να μετατραπεί σε «αληθινή» γεωγραφία, η εικόνα ή η αναπαράσταση έρχεται να προσδιορίσει και να οργανώσει την πραγματικότητα”. (Soja: 1996,σελ.79).

Αν θεωρήσουμε τον **Πρωτοχώρο** ως τον χώρο εκείνον που συμπυκνώνεται η **υλικότητα**, τότε ο **Δεύτερος χώρος** γίνεται ο χώρος του **ιδεώδους** και του **φαντασιακού**.

Σκοπός της όλης συλλογιστικής πορείας του Soja είναι να καταλήξει στην θεώρησή του σχετικά με τον Τρίτο χώρο ως μία πολύ κοντινή επανερμηνεία του χώρου της καθημερινής εμπειρίας³⁷ του Lefebvre. Ο Soja ερμηνεύει τον χώρο της καθημερινής εμπειρίας του Lefebvre ως τον χώρο, στον οποίο: “...συνδυάζοντας **ισάξια το πραγματικό και το φανταστικό, τα πράγματα και τις σκέψεις**, έστω μη μεροληπτώντας *a priori* υπέρ κάποιου, αυτοί οι **καθημερινοί χώροι της αναπαράστασης** γίνονται το πεδίο της γενιάς των **«χώρων του περιθωρίου» («counterspaces»)**, χώρων αντίστασης στην ισχύουσα τάξη, η οποία πηγάζει από αυτήν ακριβώς την

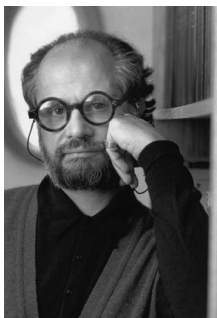
³⁷ Η τρίτη οπτική του χώρου κατά τον Lefebvre, ο **«βιωμένος χώρος»** συμπυκνώνεται στον παρακάτω ορισμό: «**Εδώ βρίσκεται ο χώρος, ο απευθείας βιωμένος, που δεν μπορεί να περιοριστεί, ένας χώρος που απλώνεται πέρα από τις εικόνες και τα σύμβολα που τον συνοδεύουν, ο χώρος των κατοίκων και των χρηστών**» και εισάγεται προκειμένου να διαταράξει τον **δυϊσμό του υλικού και ιδεώδους χώρου**. Παρόλο που διαχωρίζει την έννοια του βιωμένου χώρου από τις δύο προηγούμενες, τονίζει πως τις συμπεριλαμβάνει.

δευτερεύουσα, περιφερειακή τους θέση στο περιθώριο.”(Soja: 1996,σελ.68)

Η αντίληψη των πραγμάτων και της ανθρώπινης χωρικότητας μέσα από τη δυναμική του Τρίτου Χώρου αντικατοπτρίζει τα γνωρίσματα της νέας μεταμοντέρνας κουλτούρας, που εστιάζει σε πολιτικές ανάδειξης της διαφοράς και ανασύστασης των ταυτοτήτων και σε μία νέα ριζοσπαστική υποκειμενικότητα και πράξη. Ταυτόχρονα, οι μεταμοντέρνες πολιτικές κινούνται γύρω από περιφερειακές τοποθεσίες, στον ενδιάμεσο χώρο του περιθωρίου και έχει σημασία να κατανοήσουμε τον **Τρίτο Χώρο του Soja** ως **μεταμοντέρνα ρήξη με τον διπολισμό** μεταξύ υλικού και ιδεώδους, που έχει εδραιωθεί από τις ουσιοκρατικές θεωρήσεις σχετικά με το χώρο. Η ρήξη δεν γίνεται αποκλείοντας ή αφορίζοντας κάποιο από τα δύο στοιχεία. Αντιθέτως τα δύο στοιχεία και η σημασία τους διατηρείται, εισάγοντας μία «άλλη» διαδικασία κριτικής σκέψης, την οποία την ονομάζει **«κριτική σκέψη που αποφεύγει τις διχοτομίες και αποδέχεται την ετερότητα»³⁸ (ή critical thirding-as-othering)**. Ο **Τριτοχώρος** εκφράζει εκείνον τον **μετά³⁹-χώρο** όπου όλες οι προοπτικές είναι ανοιχτές, οι πιθανότητες για νέες ανακαλύψεις είναι ατελείωτες, εκεί που λαμβάνει χώρο η **ατέρμονη αναζήτηση της Διαφοράς και της διαφορετικότητας**, πέρα από την καθιερωμένη γνώση. Είναι το πεδίο εκείνο όπου συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν το πραγματικό και το φανταστικό προτείνοντας ένα νέο τρόπο αποκρυπτογράφησης της χωρικής φαντασίας. Εξ’ ου και ο υπότιτλος του βιβλίου **«Thirdspace : Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places»**, όπου δεν διαχωρίζει με κενό τις λέξεις real και imagined, αλλά αντ’ αυτού χρησιμοποιεί μία παύλα.

³⁸ Βλ. SojaE., «Σε διαφορετικούς χώρους: Τι είναι ριζικά νέο στην νέα πολιτισμική πολιτική», Περιοδικό Γεωγραφίες, No 1, 2001, σελ. 11-24.

³⁹ Ο Lefebvre χρησιμοποιεί τη λέξη μετά- προκειμένου να αναφερθεί όχι μόνο σε αυτό που ακολουθεί χρονικά, αλλά και σε αυτό που συγχρόνως εξελίσσεται. Δεν αφορίζει το παρελθόν, το ανοίγει, το εξελίσσει.

Εικ.9

Βέβαια ο Soja δεν είναι ο μόνος διανοητής που ενστερνίζεται την έννοια του Τρίτου Χώρου. Τον συγκεκριμένο όρο τον έχει εισάγει ο **Homi K. Bhabha** (Εικ.9), διανοητής της μετα-αποικιοκρατικής θεωρίας, υπό το πρίσμα αναζήτησης της **πολιτισμικής διαφοράς (cultural difference)** στις μετα-αποικιοκρατικές κοινωνίες. Ο Bhabha υιοθετεί την έννοια του Τρίτου Χώρου για να μας μιήσει σε εκείνον τον **ενδιάμεσο χώρο** που επιτρέπει την ανάπτυξη της **πολιτισμικής διαφοράς**. Αναφέρει :

“Με την έννοια της πολιτισμικής διαφοράς, προσπαθώ να θέσω τον εαυτό μου σε θέση μετάβασης (liminality), σε αυτόν τον παραγωγικό χώρο της πολιτισμικής κατασκευής ως διαφοράς, στο πλαίσιο της ετερότητας και της διαφορετικότητας” (βλ. συνέντευξη σε J.Rutherford και Soja:1996).

Η σκέψη του Bhabha αφορά σε μεγάλο βαθμό στην εννοιολογική διαφοροποίηση της **πολιτισμικής ετερότητας (cultural diversity)** και της **πολιτισμικής διαφοράς (cultural difference)**. Για τον Bhabha η πολιτισμική διαφορά δεν μπορεί να περιγραφεί από προκαθορισμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, εντασσόμενα εντός του σταθερού πλαισίου της παράδοσης. *“Η κοινωνική άρθρωση της διαφοράς, υπό τη σκοπιά των μειονοτήτων, είναι μία πολύπλοκη, συνεχώς εξελισσόμενη διαπραγμάτευση, προς αναζήτηση νομιμοποίησης πολιτισμικών υβριδισμών (hybridities), οι οποίοι αναδύονται σε στιγμές ιστορικών μετατροπών”* (Bhabha:1994, σελ. 2). Η Χατζησάββα (βλ. Χατζησάββα: 2004) σημειώνει πως ο Bhabha προσεγγίζει την έννοια της διαφοράς με **άξονα την ετερότητα, την αποδοχή δηλαδή μιας θετικής απόστασης, μιας ενδιάμεσης περιοχής που δίνει τη δυνατότητα συνάντησης των αντιθέτων χωρίς ενοποιητική προοπτική, που επιτρέπει νέες ανταλλαγές και ταυτίσεις**. Αυτή ακριβώς η προσέγγιση της πολιτισμικής **μετάφρασης**, όπως την αποκαλεί ο Bhabha, προσφέρει

απελευθερωτική διέξοδο από τις προσεγγίσεις της πολιτισμικής ετερότητας, οι οποίες γίνονται πάντα υπό το βάρος της αναμέτρησης της επικρατούσας ή ισχυρής κουλτούρας με την πιο αδύναμη κουλτούρα της μειονότητας. Οι τελευταίες προσεγγίσεις δρουν με τρόπο αφομοιωτικό εις βάρος των διαφορετικών, των **“άλλων”** και εν τέλει τους καθιστούν **“διαφανείς”**. Ο **Τρίτος Χώρος** υπό την οπτική του Bhabha εμφανίζεται ως ο χώρος της ενεργητικής παρέμβασης, ως ο χώρος εναλλακτικής άρθρωσης των πολιτισμικών κειμένων, ένα **άγνωστο-ξένο-απρόβλεπτο εδαφικό πεδίο-territory (alien territory), “το οποίο κουβαλάει το βάρος του νοήματος της κουλτούρας”**. Γίνεται το *territory*, εκείνο, που δύναται να λειτουργήσει ως το αφηγηματικό πλαίσιο της ετερότητας των συσχετισμένων αφηγήσεων που προκύπτουν μέσα από τη διαδικασία της πολιτισμικής μετάφρασης. Ο Τρίτος Χώρος αφορά στον ενδιάμεσο χώρο (in-between space ή interstitial passage) που δομείται με αφετηρία το -πέρα ⁴⁰(beyond), που αρθρώνεται **στη σφαίρα του περιθωρίου** και τις **κοινωνικής περιθωριοποίησης**. Χάρη σε αυτή την περιφερειακή του τοποθέτηση μπορεί να υποστηρίξει την ανάπτυξη μιας **διεθνούς κουλτούρας**, η οποία θα ξεφεύγει από εξωτικές αναπολήσεις και πολυπολιτισμικές προσεγγίσεις. Αντίθετα η διεθνής κουλτούρα που προτείνει ο Bhabha θα βασίζεται στην εγγραφή και άρθρωση **πολιτισμικών υβριδισμών και αφηγήσεων**.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι από ορισμένους μελετητές διακρίνεται μία τάση αναγωγής των ενδιάμεσων χώρων του περιθωρίου σε χώρους επικοδομητικής σύγκρουσης, αναζήτησης της διαφοράς και σύστασης νέων ταυτοτήτων, αποκλεισμένων από στεγανές προκαταλήψεις. Αυτοί οι μεταμοντέρνοι χώροι μπορεί να ταυτίζονται με τους μοναδικούς χώρους πολλαπλοτήτων της Massey, με τον Τρίτο Χώρο του Soja,

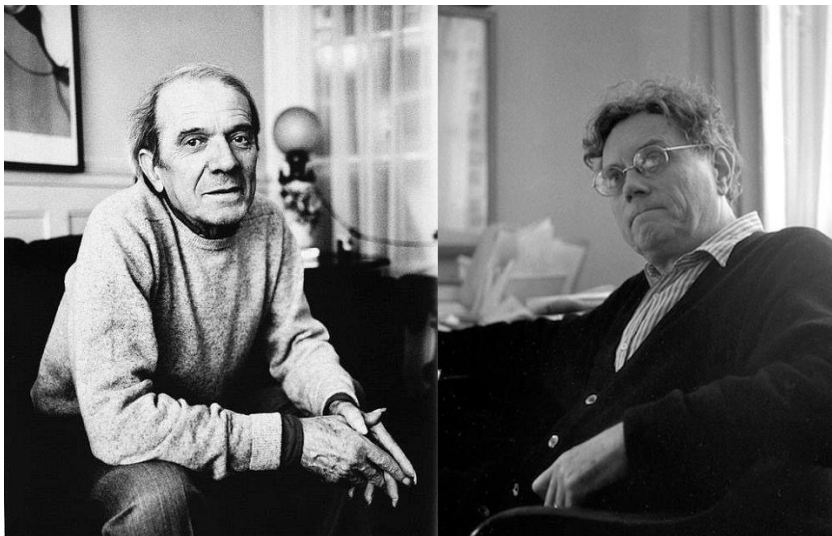
⁴⁰ Η χρήση της λέξης beyond (-πέρα-) από τον Bhabha είναι ανάλογη με την χρήση της λέξης meta- (μετά-) από τον Lefebvre και μετέπειτα Soja. Το beyond “σημαίνει χωρική απόσταση, σημειώνει πρόοδο,υπόσχεται το μέλλον”... “είναι η στιγμή της μετάβασης, όπου ο χώρος και ο χρόνος διασταυρώνονται για να παράξουν πολύπλοκες μορφές διαφοράς και ταυτότητας, παρελθόντος και παρόντος, εσωτερικότητας και εξωτερικότητας, ενσωμάτωσης και αποκλεισμού”. Στο -πέρα οι ισορροπίες διαταράσσονται, τίποτα δεν εμφανίζεται ως περατωμένο και σταθερό.

με τον Τρίτο Χώρο του Bhabha. Να γίνονται το εκάστοτε territory-εδαφικό πεδίο σύστασης υβριδισμών μέσα από απόλυτα ανοιχτές και πορώδεις διαδικασίες κατανόησης, ερμηνείας και εδραίωσης πολλαπλών αφηγήσεων. Να επιτρέπουν την εκτίμηση ενός μέλλοντος “αληθινά ανοιχτού”, όπως προτείνει η Massey.

5. Φιλοσοφικές συνδέσεις του εδαφικού πεδίου- **territory** με την αρχιτεκτονική _ Η πλαισίωση και η από-πλαισίωση του *territory* στη φιλοσοφία των Deleuze- Guattari και B.Cache

*«Η γη μπορεί να διαιρείται, να εδαφικοποιείται, να
πλαισιώνεται επ'άοριστον»
E. Grosz*

Μια ακόμη πιο ανοικτή αντίληψη για την έννοια του *territory* θα εξεταστεί στη σκέψη των Deleuze και Guattari (Εικ.10) καθώς και σε ερμηνείες της σκέψης τους, από την E. Grosz και τον B. Cache. Τις τελευταίες δεκαετίες πολλοί μελετητές έχουν επιχειρήσει να αναδείξουν τις δυνατότητες που προσφέρει η σχεσιακή αντίληψη των πραγμάτων και κατ'επέκταση του *territory*-εδαφικού. Οι Deleuze και Guattari εξετάζουν το ζήτημα από φιλοσοφική σκοπιά, προσδίδοντας στην έννοια του *territory* μία ριζοσπαστικά ανοιχτή ερμηνεία, συνδέοντας την ανάδυση του *territory* με την αρχιτεκτονική πράξη της πλαισίωσης (*framing*).

Εικ.10

Η Ε. Grosz αναφέρει πως αρχή των πάντων είναι το Χάος και συνεχίζει περιγράφοντας το τελευταίο ως «τους αλλεπάλληλους στροβιλισμούς, την απρόβλεπτη κίνηση των δυνάμεων, τις δονούμενες ταλαντώσεις που διαμορφώνουν το σύμπαν». Το Χάος δεν νοείται ως απόλυτη αταξία, αλλά ως η συνύπαρξη όλων των δυνάμεων (πραγματικών και δυνητικών), οι οποίες δεν μπορούν να διαχωριστούν και να ταξινομηθούν. Αφορά εκείνη την πρωταρχική κατάσταση των πραγμάτων που προηγείται της οποιαδήποτε τομής και επιλογής. Το χάος αποτελείται από τη σύνθεση του συνόλου των περιγύρων⁴¹ (milieux).

Στο έργο τους *Mille plateaux* οι Deleuze – Guattari αναφέρουν αντίστοιχα ότι από το χάος γεννιούνται οι φυσικοί Περίγυροι, η φύση των οποίων δεν είναι ενιαία, δεν υπάρχει μια κυρίαρχη λογική που να συνέχει τον κόσμο. Συμπληρώνουν πως «δεν είναι μόνο το έμβιο που περνάει συνεχώς από έναν περίγυρο σε έναν άλλον, είναι και οι περίγυροι που περνούν ο ένας μέσα στον άλλο και ουσιαστικά διασυνδέονται. Οι περίγυροι είναι ανοιχτοί στο χάος, που τους απειλεί με εκκένωση ή με παρείσφρηση». Όταν υπάρχει πέρασμα από έναν περίγυρο σε έναν άλλο, επικοινωνία μεταξύ τους και συντονισμός διαφορετικών χωροχρόνων γεννιέται ο **ρυθμός (refrain)** σαν απάντηση των περιγύρων στο χάος (Deleuze – Guattari, 1980: 385).

Για τους Deleuze και Guattari ένας **περίγυρος (milieu)** δεν ταυτίζεται με ένα **εδαφικό πεδίο- territory**, παρόλο που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά.

« Ένα **εδαφικό πεδίο – territory** δεν είναι ένας φυσικός περίγυρος, ούτε καν ένας επιπλέον περίγυρος, ούτε ρυθμός ή πέρασμα μεταξύ περιγύρων...το εδαφικό πεδίο- territory είναι στην πραγματικότητα **μία δράση**, που επιδρά στους περίγυρους και τους ρυθμούς, που τους **«εδαφικοποιεί» ... »** (Deleuze-Guattari, 1980: 402)

⁴¹ Κάθε έμβιο ον κατοικεί σε μία μόνο περιοχή της γης, σε μία οριοθετημένη τοποθεσία, σε έναν περίγυρο (milieu), σε μία μικρή και πάντα συγκεκριμένη ζώνη, η οποία βρίσκεται εντός μίας μεγαλύτερης περιβάλλουσας περιοχής.

Μέσα από την σκέψη των Deleuze και Guattari αντιλαμβανόμαστε το εδαφικό πεδίο – *territory* κυρίως ως μία **επιλογή**, μία τομή, βάση της οποίας οι διάφορες τάσεις και δυνάμεις γίνονται συγκεκριμένες, αποκτούν υλικότητα, ενεργοποιούνται σε μια συνεκτική δυνατότητα προσωρινά μέχρι να απο-πλαισιωθούν. Το εδαφικό πεδίο – *territory* τροφοδοτείται από τους περίγυρους, τους περιβάλλει παραμένοντας ανοιχτό σε αλλαγές. Αποτελεί μία κατασκευή από τμήματα-μέρη περιγύρων. Ανατρέχοντας στα λόγια των Deleuze και Guattari : «Για την ακρίβεια, υπάρχει έδαφος από τη στιγμή που οι συνιστώσες των περιγύρων παύουν να είναι κατευθυντικές για να γίνουν διαστασιακές, παύουν να είναι λειτουργικές για να γίνουν εκφραστικές». Έτσι η κάθε συνιστώσα γίνεται εκφραστική όταν «αποκτά μια **χρονική σταθερότητα** και μια **χωρική παρουσία** που τη μετατρέπουν σε εδαφικό ή μάλλον εδαφικοποιημένο σημάδι : μια **υπογραφή**». Είναι λοιπόν το *territory* ένα προσωρινό συνεκτικό πλαίσιο δυνατοτήτων ανοιχτό σε νέες συναρμογές.

Ο B.Cache όταν αναφέρεται στην αρχιτεκτονική την αποκαλεί «*τέχνη της πλαισίωσης*». Ο Deleuze θεωρεί πως η Τέχνη είναι η αρχιτεκτονική αναγκαιότητα οργάνωσης του επίγειου χώρου (Grosz, 2008: 10) και ως επακόλουθο η αρχιτεκτονική αναδεικνύεται σε πρωταρχική μορφή τέχνης. Παρατηρούμε λοιπόν πως και οι δύο στοχαστές αναγνωρίζουν την **αρχιτεκτονική** ως την **πράξη δημιουργίας ενός δυναμικού εδάφους**. Η **πλαισίωση** αποτελεί εκείνη την αρχιτεκτονική πράξη που επιχειρεί να ελέγξει τις χαοτικές δυνάμεις της γης, που επιχειρεί να «**εδαφικοποιήσει**», να παράξει ένα προσωρινό όριο. Η πλαισίωση – καδράρισμα (*framing*) είναι μία πράξη που εμπεριέχει δυναμική καθώς βρίσκεται συνέχεια σε **κατάσταση ανατροπής – αποπλαισίωσης(deframing)**. Ένα έδαφος – *territory*, λένε οι Deleuze-Guattari, είναι πάντα σε κατάσταση απεδαφικοποίησης, δηλαδή «**σε κατάσταση περάσματος σε άλλες συναρμογές, με κίνδυνο η άλλη συναρμογή να πραγματοποιήσει μια επανεδαφικοποίηση**». Υπό την οπτική του J.Rajchman, αυτή η απεδαφικοποίηση συσχετίζεται με την απελευθέρωση από τους περιορισμούς του τόπου και τους φραγμούς εκείνης της αρχιτεκτονικής που προσδιορίζεται αποκλειστικά από τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου χώρου που

καταλαμβάνει (Ε.Καλαφάτη-Δ.Παπαλεξόπουλος, 2006:41). Η αρχιτεκτονική εδαφικοποίηση μέσω της πλαισίωσης εισάγει παρεμβολές στο εδαφικό πεδίο –territory με σκοπό την κατασκευή **πλαισίων πιθανοτήτων**.

Η πρώτη πράξη αρχιτεκτονικής εδαφικοποίησης, σύμφωνα με τον Cache, είναι η δημιουργία ενός ορίου με τη μορφή ενός «τοίχου». Ο τοίχος παρόλο που με μια πρώτη ανάγνωση διαχωρίζει, μέσω της δημιουργίας μίας παρεμβολής στο εδαφικό συνεχές, ταυτόχρονα δημιουργεί έναν άλλο εσωτερικό κόσμο που έχει παραχθεί από την ουσιαστική πράξη της επιλογής του διαχωρισμού⁴². Η δεύτερη πράξη αρχιτεκτονικής εδαφικοποίησης είναι εκείνη της επιλογής μέσω της πλαισίωσης-καδραρίσματος. **Η πλαισίωση αφορά στη δημιουργία μίας νέας οπτικής του κόσμου, την επιλεκτική και προσωρινή επαναφορά σχέσεων και συνδέσεων**. Ο Cache παραλληλίζει το πλαίσιο με το παράθυρο το οποίο ανοίγει μία νέα, αλλά αποστασιοποιημένη οπτική του εξωτερικού ή του «τοπίου» και συμπληρώνει πως *«το πλαίσιο των πιθανοτήτων επιλέγει ένα διάνυσμα και παράγει χώρο (site) ως μοναδικότητα (singularity)»*.

Η σκέψη των Deleuze - Guattari – Cache μπορεί να αποδειχτεί ριζοσπαστικά απελευθερωτική τόσο όσο αναφορά την αρχιτεκτονική δημιουργία και πράξη όσο και την γενικότερη αντίληψη του «κόσμου». Οι προϋπάρχουσες ταυτότητες του τόπου⁴³ ως μια ήδη γραμμένη αφήγηση αμφισβητούνται για να μας εισάγουν σε μία δυναμική-τοπολογική προσέγγιση σε όλες τις κλίμακες. Αυτό που προϋπάρχει για τους παραπάνω είναι το χάος, ως το δυναμικό πεδίο των γήινων υλικοτήτων και των δυνάμεων-τάσεων, οι οποίες βρίσκονται σε αδράνεια μέχρι τη στιγμή ενεργοποίησης κάποιας πλαισίωσης-επιλογής. Όπως προαναφέρθηκε, η πλαισίωση-framing μετατρέπει προσωρινά το χάος σε εδαφικό πεδίο-territory. Προσωρινά γιατί το εδαφικό πεδίο είναι δυναμικό και εμπεριέχει

⁴² «Ο τοίχος είναι η βάση της συνύπαρξής μας. Η Αρχιτεκτονική χτίζει τον χώρο της συμβατότητας μέσα από μία κατάσταση ασυνέχειας» (Cache, 1995: 24)

⁴³ Αντίληψη ιδιαίτερα διαδεδομένη μέσα από τα γραπτά των Ernesto Rogers, Vittorio Gregotti και άλλων φαινομενολόγων και κριτικών τοπικιστών.

τάσεις αποπλαισίωσης, τάσεις μετατροπής σε κάτι άλλο, σε άλλο εδαφικό πεδίο-territory. Η έμφαση δίνεται στην αντίληψη του Κόσμου ως ένα ανοιχτό σύστημα, υπό διαδοχικές μεταβολές και το εδαφικό πεδίο-territory πραγματώνεται μέσα από καταστάσεις διαρκούς κινητικότητας και δυναμικής. Αυτό που το συνιστά είναι υλικές, παθηματικές και νοητικές δυνάμεις σε συνθήκη χωρικής όσο και χρονικής συνεκτικότητας.

Ο B.Cache υποστηρίζει πως ένας λόγος που κάνει αναγκαία την αναδρομή των αρχιτεκτόνων στη γεωγραφία, είναι πως η τελευταία εκφράζει την εξαφάνιση των ορίων της αρχιτεκτονικής κατασκευής. Σχετικά αναφέρει πως *«Γεωγραφία δεν είναι ο περίγυρος ενός κτηρίου, αλλά η μη δυνατότητα κλεισίματος-περιορισμού του»*. Συνεχίζει αναφερόμενος στη γεωγραφία όχι απλά ως μία μεγαλύτερη κλίμακα επόπτευσης (συγκριτικά με την κλίμακα ενός κτηρίου), αλλά ως κανόνα διάρρηξης της κλίμακας. Εντοπίζει τη γεωγραφία σε όλα τα αντικείμενα, από το πιο μικρό στο πιο μεγάλο. Η γεωγραφία διαβάζεται ως μία *«γραμμή, η οποία διαπερνά τα αντικείμενά μας, από την πόλη στο κουταλάκι του τσαγιού, κατά μήκος της οποίας υπάρχει ένα απόλυτο εξωτερικό»*(B. Cache,1995 : 70). Το εν λόγω εξωτερικό δεν αντιστοιχεί σε κάποιου είδους εσωτερικότητα. Εκφράζει το αέναο πέραςμα της αρχιτεκτονικής από το **πλαίσιο** (frame) στην **οθόνη** (screen) και αντίστροφα, δημιουργώντας την γεωγραφική εικόνα, δηλαδή την αρχιτεκτονική ως εγγραφή συγκεκριμένων εικόνων εκτός πεδίου.

Γίνεται αντιληπτό ότι η γεωγραφία μπορεί να αποτελέσει τη **χωρο-χρονική επωδό** που θα οδηγήσει την εφαρμογή της αρχιτεκτονικής πράξης με γνώμονα την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το ευρύτερο περιβάλλον του. Τη μετάβαση από **στατικά συστήματα αντίληψης** σε **δυναμικά συστήματα ενεργημάτων**.

Στη σύγχρονη συνθήκη, ο αρχιτεκτονικός λόγος του **τελικού-περατωμένου αντικειμένου** αποδυναμώνεται και τη θέση του αποκτούν **στρατηγικές ενεργημάτων σχεδιασμού**. Η κατ' εξοχήν χωρική αρχιτεκτονική επιστήμη εστιάζει το ενδιαφέρον της στο σχεδιασμό του χώρου συμπεριλαμβάνοντας τον παράγοντα της **χρονικής μεταβολής-εξέλιξης** του. Η αρχιτεκτονική του κτιριακού

μορφώματος φαίνεται να χάνει τη μάχη έναντι μιας **αρχιτεκτονικής δράσης** και **στρατηγικών**. Σε αυτό το πλαίσιο, η αναδυόμενη σημασία του territory-εδαφικού αναγνωρίζεται μέσω της μετατροπής από “ανενεργή μεταφορά του εδάφους, σε μια ενεργή συνθήκη, η οποία λειτουργεί αμφίδρομα. Από το εδαφικό υπόβαθρο, το βλέμμα στρέφεται προς τις κοινωνίες που το κατοικούν, αλλά και αντίστροφα, από την παρατήρηση της κοινωνίας μπορούμε να διαβάσουμε την εδαφική της επικράτεια” (Ζώμας;2016). Ο Ζώμας σχολιάζει πως το εδαφικό πεδίο-territory ως πολιτικό αντικείμενο, δείχνει να συμμετέχει ενεργά στη συζήτηση για την επανάκτηση των εγκαταλελειμμένων περιοχών της πόλης. **Εν τέλει το αρχιτεκτονικό εδαφικό πεδίο-territory μπορεί να λειτουργήσει ως εκείνο το ενδιάμεσο πέρασμα-γέφυρα σε μία νέα χωρικά εκφρασμένη, δυναμική κατάσταση ατέρμονων αλληλεπιδράσεων μεταξύ πραγματικότητας και φαντασίας, που θα συμπεριφέρεται ως πυκνωτής ετερότητας.**

6. Συμπεράσματα

Αυτή η εργασία ξεκίνησε ως μία προσπάθεια **κατανόησης** της έννοιας του **territory**. Μια δύσκολα προσδιορίσιμη έννοια που ωστόσο συναντάται όλο και συχνότερα στον αρχιτεκτονικό και γεωγραφικό λόγο. Η ένταση εμφάνισης της έννοιας στον λόγο για τον χώρο (ειδικότερα από το '60 και έπειτα) και η ταυτόχρονη σύγχυση που φαινόταν να καταγράφεται ως προς την ερμηνεία της, προκάλεσε το ενδιαφέρον της ερευνητικής σχετικά με την αναζήτηση των ιδιομορφιών που μπορεί να παρουσιάζει συγκριτικά με άλλες έννοιες ευρύτερα αναλυμένες όπως ο **χώρος, το τοπίο, ο τόπος** κτλ.

Σκοπός της εργασίας είναι η ανάδειξη των στοιχείων που χαρακτηρίζουν το *territory*, των διαδικασιών που το διαμορφώνουν και το εξελίσσουν και **όχι ένας καταληκτικός ορισμός**. Άλλωστε, όπως σκιαγραφήθηκε στα κεφάλαια που προηγήθηκαν το *territory* – που μεταφράστηκε ως εδαφικό πεδίο – αντλεί την ειδική σημασία του ανάλογα με το **πλαίσιο**, το **γνωστικό αντικείμενο** και την **οπτική** μέσα από την οποία εξετάζεται κάθε φορά.

Σε αυτό το πλαίσιο, αναδείχθηκε η μετάβαση, της έννοιας του *territory*, από στατική και εσωστρεφή έννοια, σε δυναμικό, ρευστό και συνεχώς εξελισσόμενο πεδίο. Επιλέχθηκαν στην πορεία της εργασίας, συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές που σχετίζονταν με τη συζήτηση γύρω από το *territory*, καθώς θεωρήθηκαν χαρακτηριστικές για αυτή την διερεύνηση. Εξετάστηκαν, οι διαφορές στο περιεχόμενο της έννοιας του *territory*, ως εδαφική επικράτεια – όπως αυτές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, της Αναγεννησιακής Ευρώπης πριν και μετά τη Συνθήκη της Βεσφαλίας, της μεταπολεμικής Ευρώπης – που μας βοηθούν να υποθέσουμε πως η έννοια του *territory* δεν ακολουθεί μία γραμμική πορεία εξέλιξης.

Αν αναλογιστούμε τη σχέση της έννοιας με την **πολιτική γεωγραφία** και ακολούθως με την **εξουσία**⁴⁴, τη σχετιζόμενη με το **Κράτος**, όπως πολύ χαρακτηριστικά έχουν υποστηρίξει οι Gottman, Elden, Cox και άλλοι, τότε ενδεχομένως να διαπιστώσουμε, ότι στην πορεία του χρόνου, η έννοια του *territory* (ως εδαφικού ορίου) εξελίσσεται από στατικό σε δυναμικό σύστημα παρακολουθώντας την ισορροπία δυνάμεων και τη δομή που αποκτά η ίδια η εξουσία σε κάθε ιστορική στιγμή. Αφορά δηλαδή σε μία προσέγγιση της έννοιας του *territory* σε σχέση με την έννοια της **εδαφοκυριαρχίας**.

Στην περίπτωση της οπτικής του Πλάτωνα η αναφορά στην έκταση της ελληνικής πόλης κράτους και της γής που περιλαμβάνει, προσεγγίζει ξεκάθαρα την έννοια του *territory*, χωρίς να αναφέρεται ή να σχηματοποιείται η συγκεκριμένη ορολογία και χωρίς φυσικά να περιλαμβάνει την μεταγενέστερη χαρτογραφική απεικόνιση. Σε αυτήν την πρώιμη -για τη έννοια- περίοδο η εδαφική επικράτεια εξετάζεται και ακολουθεί στενά τη δομή της πόλης-κράτους, ενώ η οπτική του Αριστοτέλη, ξεκάθαρα, αρχίζει να αποκτά απόσταση από την προσέγγιση του Πλάτωνα, παράλληλα, με τον μετασχηματισμό της δομής της εξουσίας και της ίδιας της δομής της πόλης-κράτους.

Καθώς η μεσαιωνική και Αναγεννησιακή Ευρώπη ανασυγκροτείται πολιτικά ύστερα από την αργή κατάρρευση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ο ευρωπαϊκός χώρος χαρακτηρίζεται από κατακερματισμένες οικογενειακές δομές εξουσίας και την έντονη κινητικότητα σε επίπεδο εμπορίου και επικοινωνίας. Η Συνθήκη της Βεσφαλίας, σηματοδοτεί την αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης και τα νέα κράτη-έθνη περιορίζονται εντός των αυστηρά καθορισμένων συνόρων που έχουν προκύψει από τον κατακερματισμό της γήινης επιφάνειας. Ο Ευρωπαϊκός χάρτης αναδομείται, και σε αυτό, συμβάλλει ιδιαίτερα η προσάρτηση των νέων εδαφικών περιοχών των Ευρωπαϊκών αποικιών (για αναλυτικά βλ. κεφάλαιο 2). Σαν αποτέλεσμα, το *territory*, ως εδαφοκυριαρχία, ή επικράτεια, χαρακτηρίζεται, πλέον, όχι μόνο από τα κυρίαρχα αποικιοκρατικά κράτη αλλά και από τα προσαρτημένα σε αυτά απομακρυσμένα

⁴⁴ Ενωώντας την εξουσία, ως αλληλοσυγκρουόμενες σχέσεις, όπως αυτές εκδηλώνονται βάσει της εκάστοτε πολιτειακής δομής.

εδάφη. Δεν είναι τυχαίο πως η μοντέρνα σύλληψη της έννοιας του **territory-εδαφικού** αναδύεται ιστορικά, παράλληλα με την δημιουργία των μοντέρνων κρατών-εθνών που διαμορφώνονται με την προαναφερθείσα Συνθήκη της Βεσφαλίας (Elden: 2004). Γίνεται, δηλαδή, **αντιληπτό ως το συνεκτικό πεδίο της εκάστοτε κρατικής εδαφοκυριαρχικής επικράτειας**, η οποία προσδιορίζεται από γεωγραφικά και πολιτικά καθορισμένα όρια και απεικονίζεται χάρη στη μαθηματική διαίρεση του κόσμου (κυρίως του Δυτικού), μέσω της χαρτογραφίας.

Αν μετατοπιστούμε ιστορικά από τη μορφή του έθνους-κράτους, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τη Συνθήκη της Βεσφαλίας, στην πιο σύγχρονη μορφή του, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, πως σταδιακά, το σύγχρονο κράτος ως συγκροτημένη οντότητα έχει χάσει τη δυναμική του, καθώς παρακολουθεί μία ευρύτερη κατάσταση εξάπλωσης του υπολογίσιμου χώρου σε όλη την υφήλιο, που υπαγορεύεται από τους ρυθμούς της οικονομικο-τεχνολογικής παγκοσμιοποίησης. Παρόλα αυτά, η έννοια του *territory*, όπως επισημαίνει ο Elden, παραμένει ιδιαίτερα σημαντική.

Επιπρόσθετα, στη σύγχρονη, πλέον, συνθήκη η εξουσία όπως έχει συζητηθεί από πολλούς διανοητές δεν συνδέεται πλέον με το οριοθετημένο έδαφος και τη χωρική εγγύτητα, γεγονός που προσφέρει νέες δυνατότητες νοηματοδότησης της έννοιας του *territory*. Ενδεικτικά, ο Michel Foucault αναπτύσσει τη συλλογιστική του γύρω από τις **κοινωνίες πειθαρχίας**, όπου η εξουσία δομείται γύρω από τη πειθάρχηση του χώρου. Οι Gilles Deleuze και Felix Guattari υποστηρίζουν πως έχουμε μεταβεί στη μορφή των **κοινωνιών του ελέγχου**, στην οποία το κράτος προκειμένου να αναπαράξει τον κοινωνικό έλεγχο, πρέπει να αναπαράξει πρώτα τον έλεγχο γύρω από το χώρο⁴⁵. Συμπληρώνοντας, ο Amin, όπως τον παραθέτει ο Elden(Elden:2004), υποστηρίζει την ερμηνεία της παγκοσμιοποίησης με σχεσιακούς όρους, αναφερόμενος στην *αλληλεξάρτηση και ανάμιξη των παγκόσμιων, απομακρυσμένων και*

⁴⁵ Ειδικότερα, οι τελευταίοι δεν ενδιαφέρονται τόσο για την κρατική εξουσία, όσο για τις ποιοτικές αλλαγές στις οποίες υπόκεινται οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες και οι οποίες προκύπτουν μέσα στο δημόσιο πολιτικό πεδίο.

τοπικών επιπέδων, κάτι που οδηγεί σε έντονη υβριδοποίηση και διάτρηση της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής. Σε αυτή τη χρονική συνθήκη το territory επαναπροσδιορίζεται μέσα από διαδικασίες απεδαφικοποίησης, που ανατρέπουν την ερμηνεία του ως δεδομένη και αυστηρά προσδιορισμένη έκταση που συνδέεται με την κρατική εδαφοκυριαρχία.

Εν τέλει εντοπίζεται, στις παραπάνω ιστορικές στιγμές ότι όσο πιο ελεγχόμενες και κλειστές είναι οι δομές της εξουσίας, τόσο πιο στατικό και αυτοαναφορικό εμφανίζεται το περιεχόμενο της έννοιας του territory κάθε φορά. Ενώ σε περιπτώσεις δομών εξουσίας που χαρακτηρίζονταν από εξωστρέφεια και αυξημένη κινητικότητα και κυκλοφορία (σε εμπορικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς, ακόμα και στρατιωτικούς τομείς), η έννοια του territory αποκτά ένα πιο εξωστρεφές και δυναμικό νόημα (βλ. κεφάλαιο 2). **Συνεπώς, το territory μπορεί να ερμηνευτεί ως μια συνεκτική χωρική έκφραση που παρακολουθεί τον χώρο παράλληλα με τις διεργασίες εξουσίας.**

Μεταπηδώντας στη διερεύνηση της σχέσης territory-αρχιτεκτονικής, διαπιστώνουμε πως το territory, όπως αναλύεται μέσα από το έργο του Gregotti μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης και σχεδιασμού, ένα εύφορο πεδίο διερεύνησης και εξέλιξης της σχεδιαστικής πρακτικής. Ο Gregotti αποδίδει στην έννοια του territory μια δυναμική που μπορεί να απελευθερώσει τον σχεδιασμό. Εστιάζει σε αυτά τα εδαφικά πεδία αποπικότητας όπως τα αποκαλεί, που θεωρεί πως μπορούν να γίνουν αντιληπτά και να αναλυθούν ως πυκνωτές αλληλεπίθεσης των γεωλογικών, ανθρωπογεωγραφικών και ιστορικών επιπέδων του τόπου, με στόχο τη διαλεκτική αναζήτηση και σύσταση της εδαφικής ιδιομορφίας.

Η αναζήτηση του Gregotti τοποθετείται εντός του territory-εδαφικού προκειμένου να ερμηνεύσει, μέσω της αναλυτικής μεθόδου που προτείνει, το σταθερό εδαφικό υπόβαθρο. Δηλαδή εκείνο τον περίγυρο, ισχυρής γεωλογικής υποστήριξης με έμφαση στο πολιτισμικό περιεχόμενο, όπου μέσω της μέτρησης των αποστάσεων θα παραχθεί μία νέα αρχιτεκτονική μορφή που θα συνδιαλέγεται με το περιβάλλον της και βασική της κατεύθυνση θα

είναι η διαλεκτική σχέση αρχιτεκτονικού αντικείμενου-περιβάλλοντος.

Οι μεταβατικές περιοχές (ζώνες μετάβασης) από το πυκνό αστικό, στον περιαστικό χώρο των επεκτεινόμενων μητροπόλεων του μοντέρνου κινήματος, αποτελούν τα *territories* της ατοπικότητας που μέσα από συγκεκριμένες διεργασίες (βλ. Κεφάλαιο 3.3) μπορούν να αναδειχθούν στα πεδία εκείνα, δημιουργίας νέων ταυτοτήτων του τόπου. **Η έννοια του *territory* μπορεί να παίξει αυτόν τον ρόλο, να στρέψει την σχεδιαστική πρακτική και ματιά σε ενδιάμεσες ζώνες ατοπικότητας και να τις μετατρέψει σε θετικές ζώνες νέων χωρικών ταυτοτήτων επαναδιαπραγμάτευσης της σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον του, τόσο το αστικό όσο και το φυσικό.**

Εδώ, ο Gregotti στον όρο εδαφικό πεδίο-territory προσδίδει μία αναλυτική και ταυτόχρονα ενεργητική οπτική, σύμφωνα με την οποία πέρα από την αναγνώριση, καταγραφή και συγκέντρωση των επιπέδων (*layers*), που συνθέτουν το τοπίο-περιβάλλον (το οποίο και θεωρεί βασική υποχρέωση του αρχιτέκτονα), αναγνωρίζει τα πολιτισμικά και υλικά *layers* που επικάθονται στον χώρο προκειμένου να οργανώσει την ταυτότητα της νέας παρέμβασης αντλώντας από κάτι που προϋπάρχει. Παρόλο που η προσέγγιση του Gregotti, αποτέλεσε σημείο καμπής για την έννοια του *territory* στην αρχιτεκτονική συζήτηση, το εδαφικό παρουσιάζεται ακόμα ως κάτι εξαιρετικά στατικό, που μπορεί να οριστεί και να αναλυθεί μέσα από τις υποδιαίρεσεις της γήινης επιφάνειας, όσο και τις πολιτισμικές του καταγραφές. **Περιορίζεται εντός συγκεκριμένων συνεκτικών υλικών πλαισίων με ταυτοποιητική σημασία.**

Οι Deleuze-Guattari προσεγγίζουν το *territory*, υιοθετώντας μία δυναμική-τοπολογική προσέγγιση, όχι τόσο συνδεδεμένη με τις κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες του χώρου και αναφέρονται εξίσου, στο *territory*-εδαφικό και στις εδαφικοποιήσεις-απεδαφικοποιήσεις του. Υποστηρίζουν, ότι το *territory* αφορά μία δράση-επιλογή συγκεκριμενοποίησης, ενεργοποίησης των ανενεργών τάσεων σε μια προσωρινή αλλά συνεκτική δυνατότητα μιας χωρικής κατάστασης. **Αποτελεί, λοιπόν, σε αυτή την προσέγγιση -το *territory*- προσωρινή, συνεκτική χωρική**

έκφραση που βρίσκεται διαρκώς σε κατάσταση απεδαφικοποίησης. Ο Cache συνδέει την εν λόγω απεδαφικοποίηση του εδαφικού, με την αρχιτεκτονική και την πράξη της πλαισίωσης, ως τη δράση εκείνη που επιτρέπει **τη δημιουργία μίας νέας οπτικής του κόσμου, την επιλεκτική και προσωρινή επαναφορά σχέσεων και συνδέσεων.** Η απελευθερωτική δυναμική της τοπολογικής σύλληψης του territory έθεσε και θέτει νέες βάσεις για τη μετάβαση από την αρχιτεκτονική του περατωμένου αντικειμένου στην αρχιτεκτονική στρατηγικών ενεργημάτων σχεδιασμού, που είναι σε θέση να απορροφήσουν και να διαχειριστούν όλες εκείνες τις χωροχρονικές μεταπηδήσεις τις πραγματικότητας, τις ενεργές και ανενεργές, και κυρίως να **συγκρατήσει στο ίδιο πλαίσιο ετερογενή στοιχεία και δυνάμεις.**

Η εξέλιξη του περιεχόμενου της έννοιας του territory δείχνει να παρακολουθεί πολύ στενά την εξέλιξη της έννοιας του χώρου. Χώρος και territory είναι δύο διακριτές έννοιες, δεν πρέπει να συγχέονται και η σχέση τους πρέπει να προσδιορίζεται κάθε φορά. Η τυχαία χρήση των δύο αυτών όρων οδηγεί πολλές φορές σε σύγχυση. Ο Elden ισχυρίζεται πως το *territory* δεν είναι απλά ένας τρόπος πολιτικής σύλληψης της γης (land), αλλά το πολιτικό επακόλουθο της αναδυόμενης έννοιας του χώρου (Elden: 2004). Ο χώρος αποτελεί ευρύτερη και προγενέστερη έννοια του *territory*, **καθώς το *territory*, παράγεται, από τον χώρο, μέσα από την πράξη, τα ενεργήματα κάποιου υποκειμένου- ή κοινωνικο-πολιτισμικού παράγοντα.** Αυτές οι διεργασίες «εδαφικοποιούν» τον χώρο και το χωρικό αποτέλεσμα διαβάζεται ως territory-εδαφικό (βλ. Raffenstein).

Μόνο μέσα από αυτή την σχέση territory-χώρου μπορούμε να παρακολουθήσουμε της μεταβολές τις έννοιες του territory, ως μία προσωρινή χωρική έκφραση που παράγεται μέσα από τις συνεχώς μεταβαλλόμενες πολιτικό-κοινωνικό-οικονομικές διεργασίες και τη σύνδεσή του με τη χρονική δυναμική και τη νοηματική διασπορά.

Ως εκ τούτου το *territory* δεν θα μπορούσε να μην ακολουθεί στενά τις εξελικτικές διεργασίες που χαρακτηρίζουν την έννοια του χώρου. Η χωρική στροφή (spatial turn) που συντελέστηκε από το '70 και έπειτα διευρύνει σημαντικά το περιεχόμενο της έννοιας του

χώρου, συμπαρασύροντας αναγκαστικά και την έννοια του territory. Συνεπώς, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε πως η έννοια προς εξέταση εκφράζεται όλο και εντονότερα μέσα από **αποσχιστικές⁴⁶ ή φυγόκεντρες, απεδαφικοποιητικές δυναμικές** σε αντίθεση με τη **συγκεντρωτική οριοθετημένη και χωρικά εντοπισμένη δυναμική** με την οποία ήταν συνδεδεμένη.

Ειδικότερα, η χωρική στροφή (spatial turn), που έχει συντελεστεί στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών και στη γεωγραφία, έχει συμβάλει ιδιαίτερα στην κατάρρευση των διπόλων του στρουκτουραλισμού και ακολούθως στην επιδίωξη **“ανοιχτών” στρατηγικών ανάδυσης και σύστασης νέων ταυτοτήτων** και κοινωνικών εγγραφών αμφίδρομης αλληλεπίδρασης με το εκάστοτε χωρικό πλαίσιο. Η ματιά στρέφεται προς το **περιθώριο**, το οποίο σαν χωρική συνθήκη γίνεται το **πεδίο εποικοδομητικών συγκρούσεων και ανάδειξης νέων υποκειμένων και πρακτικών, νέων καταστάσεων και υβριδισμών**, αυτών που είχαν αποκλειστεί από το κυρίαρχο σύστημα. **Το περιθώριο αποτελεί μια δυναμική αποσταθεροποίησης και έναν εναλλακτικό τρόπο κατανόησης του χώρου.**

Για την ανθρωπογεωγραφία το περιθώριο λειτουργεί ως πυκνωτής συγκρούσεων ετεροτήτων. Η Massey το προσεγγίζει μέσα από τον χώρο ως πεδίο αλληλεπιδράσεων και πολλαπλοτήτων. Ο Soja το προσεγγίζει χρησιμοποιώντας τον όρο του **“Τρίτου Χώρου”**, ενός χώρου στον οποίο συνυπάρχουν το πραγματικό και το φανταστικό και εμφανίζεται απόλυτα ανοιχτός στο μέλλον. Εκείνου του χώρου που επιτρέπει την εισαγωγή μιας «κριτικής σκέψης που αποφεύγει τις διχοτομίες και αποδέχεται την ετερότητα» (critical thirding as othering). Τέλος ο Bhabha, κινούμενος στον κλάδο των μετααποικιοκρατικών σπουδών, προσεγγίζει, αντίστοιχα, το περιθώριο μέσω του όρου του **“Τρίτου Χώρου”**, εστιάζοντας όμως στη διαδικασία της **πολιτισμικής μετάφρασης** ως διαδικασία που ευνοεί την σύσταση πολιτισμικών υβριδισμών και ταυτοτήτων που δεν στηρίζονται σε παγιωμένες αντιλήψεις και παραδόσεις. Σε μία γενικότερη βάση **ο Τρίτος Χώρος παρέχει μια γεφύρωση ανάμεσα στην αντικειμενική και βιωματική κατανόηση και αναδεικνύει τη**

⁴⁶ Βλ. κριτική του Elden S. στο βιβίο *Expulsions* της S. Sassen.

Elden S. (2010): Land, Terrain, Territory. In: Progress in Human Geography. Vol 3 no.6:799. London: Sage publications. Pp. 799-817. <http://phg.sagepub.com/content/34/6/799>

σχεσιακή διάσταση του χώρου. Παρέχει δηλαδή μια λύση ή μια συνέργεια ανάμεσα στη ριζοσπαστική πολιτική και τις πολιτισμικές σπουδές, προκειμένου να παραλάβει στην οπτική του αποκλεισμένες από τον κυρίαρχο κανόνα κοινωνικές ομάδες.

Αυτές οι προσεγγίσεις, θεωρούν τη χωρικότητα ως θεμελιακή οργανωτική αρχή της μεταμοντέρνας κουλτούρας και επιχειρούν να περιγράψουν τη συνθήκη της σύγχρονης μητρόπολης διευρύνοντας τον διανοητικό ορίζοντα της ανθρωπογεωγραφίας και της κοινωνικής θεωρίας. Εδώ η έννοια του **territory** νοηματοδοτεί την **ποικιλομορφία** και τη **μοναδικότητα ενός τόπου**, την **χωρική διαφοροποίηση έναντι των γενικών νόμων**, βλέπει το **τοπικό** και το **διεθνές** ως σχέσεις αμοιβαίας αλληλεπίδρασης, δίνει έμφαση στη σημασία μνήμης αφήγησης πολιτισμικής φαντασίας στη χωρική ανάγνωση.

Καταλήγοντας θα μπορούσε να γίνει λόγος για μια γενικότερη αλλαγή παραδείγματος ως προς την κατανόηση της έννοιας του *territory*. Ο Cox τολμά να προτείνει να μετατοπιστεί η συζήτηση γύρω από το *territory*, ώστε να γίνει εκείνο το χωρικό πεδίο που θα λειτουργεί ως αρένα συγκρούσεων, ως πεδίο έκφρασης των διεργασιών του περιθωρίου ή ως μία εναλλακτική κατανόηση των χωρικών συνθηκών, που εμπεριέχει δυναμικές αποσταθεροποίησης των κυρίαρχων μοντέλων. Γιατί όπως υποστηρίζει, οι διάφορες συγκρούσεις σε χωρικό επίπεδο δεν προκύπτουν απαραίτητα από την κρατική ισορροπία δυνάμεων, αλλά και μέσα από τις κοινωνικές διεργασίες και την εμπειρία της καθημερινής ζωής. **Σε μία τέτοια προσέγγιση το territory μπορεί να θεωρηθεί το εκάστοτε συνεκτικό και τοπικά εκφρασμένο έδαφος σύμφυσης και υποστήριξης των φωνών των κινημάτων πόλης, κοινοτήτων που βιώνουν καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού.** Γενικότερα, στα πλαίσια της ριζοσπαστικής μεταμοντέρνας θεώρησης, μπορεί να χρειάζεται να μετατοπιστεί η βάση του ερωτήματος από το **τι είναι το territory** στο **πώς οι εκάστοτε ανθρώπινες πρακτικές ορίζουν διαφορετικές αντιλήψεις για αυτό.**

7. Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία_

Βιβλία:

Bhabha K.Homi (1994), *The Location of Culture*, London & New York: Routledge

Cache B.(1995), *Earth Moves: The Furnishing of Territories*, trans. Anne Boyman, Cambridge: MIT press

Cox, R.Kevin (2002), *Political Geography: Territory, State and Society*, Oxford and Malden, MA: Blackwell Publishing

Cros S. (2008), *The Metapolis Dictionary of Advanced Architecture_City,Technology and Society in the information age*, Barcelona: ACTAR

Deleuze G. και Guattari F. (1980), *Mille plateaux*, δεύτερος και τελευταίος τόμος του «Capitalisme et schizophrenie », Παρίσι : Editions de Minuit

Le Corbusier (1979), *The Three Human Establishments* / μτφ. Eulie Chowdhury, Punjab Government, Department of Town & Country Planning

Elden S. (2013), *The Birth of Territory*, Chicago: The University of Chicago Press

Gottman J. (1973), *The significance of the territory*, Charlottesville : The University Press of Virginia

Gregotti V. (1996), *Inside Architecture*, Massachusetts: The MIT Press

Grosz E. (2008), *Chaos , Territory, Art: Deleuze and the framing of the Earth*, New York: Columbia University Press

Lefebvre H. (1991), *The production of space*, Oxford: Blackwell

Legibly J. (1969), *Land and Life_ A selection from the writings of Carl Ortwin Sauer*, Berkeley and Los Angeles : ed. University of California Press

Nesbitt K. (1996), *Theorizing a new agenda for architecture*, New York: Princeton Architectural Press

Soja E. (1989), *Postmodern Geographies. The reassertion of space in critical social theory*, London, N.York: Verso

Soja E. (1996), *ThirdSpace: journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell

Stevenson A. (2010), *Oxford Dictionnary of English*, Oxford: Oxford University Press

Vitruvius (1914), *Vitruvius_The Ten Books of Architecture*, μτφ. Morris Hicky Morgan, Boston: Harvard University Press.

Warf B. και Arias S. (2009), *The Spatial Turn : Interdisciplinary perspectives*, Abingdon και New York: Rutledge

Κεφάλαιο σε βιβλίο:

Consgrove D. (1999), “Liminal Geography and Elemental Landscape: Construction and Representation” στο Corner J. (επιμ.) *Recovering Landscape _ Essays in Contemporary Landscape Architecture*

Corner J. (1999), “The agency of Mapping: Speculation, Critique and Invention”, στο Consgrove D. (επιμ.) *Mappings*, σελ. 213-300, London: Reaktion Books

Gregotti V. (1993), “Architecture, Environment, Nature”, στο Jane Ockman, *Architecture Culture 1943-1968: A Documentary Anthology*, New York: Rizzoli.

Sauer C.O. (1996), “The Morphology of Landscape”, στο Agnew J. et al. [eds]: *Human Geography: An Essential Anthology*, Cambridge, Mass: Blackwell, σελ. 296-315

Lenoir T. (1998), "The Virtual Edge: Postmodern Surgery", στο Yamamoto T.(επιμ.), *Philosophical Designs for a Socio-Cultural Transformation*, σελ. 498-512, Tokyo και Manhattan: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Culturelles και Rowman and Littlefield Publishers

Άρθρα σε περιοδικές εκδόσεις:

Rutherford, J. (1990), "The Third Space_an interview with Homi K. Bhabha", στο Identity, Community, Culture, Difference, London: Lawrence and Wishart, σελ.207-221

Cox, R. Kevin (1991), "Comment : Redefining Territory", στο Political Geography Quarterly, Vol.10, No1, January, σελ. 5-7

Elden S. (2010α), "Review essay", στο Political Geography 29, p. 238-241

Foucault M. (1986), "Of Other Spaces", Diacritics 16, σελ. 22-27

Gissen D. (2008), "Architecture's Geographic Turns", Log 12, σελ. 59-67

Gregotti V. (2009), "The Form of the Territory", στο OASE#80-On Territories, Amsterdam: NAI Publishers, σελ. 10-22

Avermaete T., Havik K. Teerds H. (2009), "Editorial", στο OASE#80-On Territories, Amsterdam: NAI Publishers, σελ. 1-6

Janz B. (2001), "The Territory is not the map: Deleuze and Guattari's Relevance to the concept of Place in African Philosophy", στο Philosophy Today No 45:4/5, σελ. 388-400

Picon A. (2010), "What has happened to territory?", Architectural Design vol.80, issue 3, σελ. 94-99

Sarkis H. (2014), "Geo-Architecture: A Prehistory for an Emerging Aesthetic", Harvard Design Magazine, Number 37, σελ.125-151

Soja E., (1971), "The Political Organisation of Space", στο College Geography Resource Paper No8, Washington: Association of American Geographers

Διαδικτυακά διαθέσιμο βιβλίο:

Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel (1876), *Le Massif du Mont Blanc, etude sur sa constitution géodésique et géologique, sur ses transformations et sur l'état ancien et moderne de ses glaciers*, στο <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5400922n> (ημ. επίσκεψης 25/05/2017)

Άρθρο σε διαδικτυακό περιοδικό:

Alexandre Moine (2006), “Le territoire comme un système complexe : un concept opératoire pour l'aménagement et la géographie”, *L'Espace géographique* 2006/2, Tome 35, σελ. 115-132, <https://www.cairn.info/revue-espace-geographique-2006-2.htm> (ημ. επίσκεψης 26/07/2016)

Borch C. (2002), “Interview with Edward W. Soja: Thirdspace, Postmetropolis, and Social Theory”, στο *Distinktion: Journal of social Theory*, vol. 3, 2002, issue1, <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1600910X.2002.9672816?needAccess=true> , (ημ. Επίσκεψης 05/02/2017)

Elden S. (2010β), “Land, Terrain, Territory”, *Progress in Human Geography* No34(6), London: Sage publications, σελ. 799-817, <http://phg.sagepub.com/content/34/6/799> (ημ. Επίσκεψης 13/06/2017)

Harvey D. (2004), “Space as a Keyword”, εισήγηση στο Marx and Philosophy Conference, London: Institute of Education, <http://frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf> (ημ. Επίσκεψης 28/05/2017)

Jenni R., Inderbitzin C., Topalovic M. (2011), “INTERVIEW WITH VITTORIO GREGOTTI”, San Rocco 02, <http://topalovic.arch.ethz.ch/materials/379/> , (ημ. Επίσκεψης 26/09/2016)

Gissen D., “The Architectural Reconstruction of Geography”, στο *Pamphlet Architecture*, issue 30, σελ. 42-43, <http://>

[www.academia.edu/8168306/](http://www.academia.edu/8168306/The-Architectural-Reconstruction-of-Geography-Pamphlet-Architecture-Coupling)
[The Architectural Reconstruction of Geography Pamphlet Architecture Coupling](#) (ημ. Επίσκεψης 19/10/2016)

Ιστοσελίδες:

Elden S. (2004), “Missing the point: Globalization, Deterritorialization and the space of the world”, <https://www.scribd.com/document/267792891/Stuart-Elden-Missing-the-Point-Globalization-Deterritorialization-and-the-Spac>, (ημ. επίσκεψης 03/06/2017)

Ellissalde B., “Territoire”, <http://www.hypergeo.eu/spip.php?article285> (ημ. επίσκεψης 26/07/2016)

Kulper A.C., “Architecture’s Lapidarium: On the Lives of Geological Specimens”, <https://quod.lib.umich.edu/o/ohp/12527215.0001.001/1:11/--architecture-in-the-anthropocene-encounters-among-design?rgn=div1;view=fulltext> , (ημ. Επίσκεψης 18/05/2017)

Lucking M. , “The form of the discourse: A contextual hermeneutic of Vittorio Gregotti’s ‘territory’”, <https://www.scribd.com/doc/310404588/The-Form-of-the-Discourse-A-Contextual-Hermeneutic-of-Vittorio-Gregotti-s-Territory-Maura-Lucking-Academia-pdf> , (ημ. Επίσκεψης 22/05/2017)

<https://www.bfi.org/about-fuller/big-ideas/dymaxion-world> (ημ. Επίσκεψης 18/05/2017)

<https://www.cairn.info/revue-espace-geographique-2006-2.htm> (ημ. επίσκεψης 26/07/2016)

http://www.gregottiassociati.it/critical_essays.htm , (ημ. Επίσκεψης 26/09/2016)

Ελληνική Βιβλιογραφία_

Βιβλία:

Deleuze G.(2001), *Η κοινωνία του ελέγχου*, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα

Guattari F. (1991), *Οι τρεις οικολογίες*, μτφ. Μαρία Σολωμού, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια

Καλαφάτη Ε. και Παπαλεξόπουλος Δ. (2006), *ΤΑΚΗΣ Χ. ZENETOS : Ψηφιακά οράματα και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: εκδ. LIBRO

Massey D. (2001), *Φιλοσοφία και Πολιτικές της Χωρικότητας*, Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ και Εκδόσεις Παπασωτηρίου

Παναγιωτάτου Ε. (1998), *Συμβολή σε μία εννιαία θεώρηση του χώρου και σε μία άλλη σχεδιαστική πρακτική*, Αθήνα: εκδ. ΕΜΠ

Σημαιοφορίδης Γ. (2005), *Διελεύσεις_κείμενα για την αρχιτεκτονική και την μετάπολη*, Αθήνα: εκδ. Metapolis Press

Χατζησάββα Δ. (2009), Διατριβή με τίτλο: *Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης:

Χρυσοχοϊδη Ε. (2011), Διατριβή με τίτλο: *Το διάγραμμα ως νοητικό εργαλείο στις δυναμικές διαδικασίες σχεδιασμού*, Αθήνα: ΕΜΠ-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Άρθρα σε περιοδικές εκδόσεις:

Αυδίκος Β. (2010), “Ο Χώρος ως σχέση_Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και πλαίσιο έρευνας”, *Περιοδικό Γεωγραφίες*, No 17, σελ. 33-47

Ζώμας Α. (2016), “Από το Αρχιτεκτονικό αντικείμενο στην Αρχιτεκτονική στρατηγική της πόλης : Η αναδυόμενη σημασία της

εδαφικότητας”, στην περιοδική έκδοση του Δ.Π.Μ.Σ., με τίτλο “Έρευνα στην Αρχιτεκτονική 3: Αρχιτεκτονική_Σχεδιασμός του Χώρου”, επιμέλεια Γ. Παρμενίδης, Αθήνα σελ. 300-318

Soja E. (2001), “Σε διαφορετικούς Χώρους : Τί είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική”, Περιοδικό Γεωγραφίες Νο1, σελ.11-24

Βαΐου Ν. (2001), “Συνέντευξη της Doreen Massey στην Ντίνα Βαΐου”, Περιοδικό Γεωγραφίες Νο1, σελ.9-10

Χατζησάββα Δ., (2004), “Χώρος, Ταυτότητα, Ετερότητα και η ευθύνη της μετάφρασης”, Περιοδικό ΣΑΘ_Η αρχιτεκτονική ως τέχνη, Νο10, σελ. 8-10

Ιστοσελίδες:

Κώστας Μανωλίδης, *Εδαφολόγιο blog*, http://edafologion.blogspot.gr/2011/01/blog-post_16.html , (ημ. Επίσκεψης 26/10/2016).

Εικόνες:

Εικ.1 _ αρχική πηγή: **Sauer C.O.** (1996), “The Morphology of Landscape”, στο Agnew J. et al. [eds]: *Human Geography: An Essential Anthology*, Cambridge, Mass: Blackwell, σελ. 343

Εικ.2 και 3 _ **Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel** (1876), *Le Massif du Mont Blanc, etude sur sa constitution géodésique et géologique, sur ses transformations et sur l'état ancien et moderne de ses glaciers*, στο <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5400922n> , σελ. 90 και 136 αντίστοιχα (ημ. επίσκεψης 25/05/2017)

Εικ.4 _ <https://www.bfi.org/about-fuller/big-ideas/dymaxion-world> (ημ. Επίσκεψης 18/05/2017)

Εικ.5 _ **Gregotti V.** (2009), “The Form of the Territory”, στο OASE#80-On Territories, Amsterdam: NAI Publishers, σελ. 13-14

Εικ.6 _ <http://www.walkingbutterfly.com/wp-content/uploads/2011/12/david-harvey.gif> , (ημ. επίσκεψης 25/06/2017)

Εικ.7 _ <http://criticallegalthinking.com/2016/03/15/doreen-massey-died/> , (ημ. επίσκεψης 25/06/2017)

Εικ.8 _ <https://alchetron.com/Edward-Soja-988277-W> , (ημ. επίσκεψης 25/06/2017)

Εικ.9 _ <https://alchetron.com/Homi-K-Bhabha-175782-W> , (ημ. επίσκεψης 25/06/2017)

Εικ.10 _ <http://autonomies.org/ru/2015/07/children-of-the-new-earth-deleuze-guattari-and-anarchism/> , (ημ. επίσκεψης 25/06/2017)

